

Cercle Benelux d'Histoire de la Pharmacie

Kring voor de Geschiedenis van de Pharmacie in Benelux

BULLETIN No 35

NOVEMBER - NOVEMBRE 1965

Redacteurs } Apoth. P. Vande Vyvere, Brugge.
Rédaction } Dr. D. A. Wittop Koning, Amsterdam

Cercle Benelux d'Histoire de la Pharmacie

Kring voor de Geschiedenis van de Pharmacie in Benelux

BULLETIN No 35

NOVEMBER - NOVEMBRE 1965

Redacteurs	{	Apoth. P. Vande Vyvere, Brugge.
Rédaction		Dr. D. A. Wittop Koning, Amsterdam

Den herbarius In d'utsche

Koninklijke
Bibliotheek
te 's-Gravenhage

DEN HERBARIUS IN DYETSCHÉ
en de verwantschap met
HERBARIUS LATINUS en *HERBARIUS IN LATINO CUM FIGURIS*
door
L. J. VANDEWIELE
Doctor in de farmaceutische wetenschappen

INLEIDING

Groot is de verwarring omtrent het z.g. Kruidboek in dietsche en de aanverwante Herbaria: *Herbarius latinus* en *Herbarius in latino cum figuris*. Vooreerst reeds voor wat de naam betreft; sommige bibliografen spreken over *Aggregator practicus* en Kruidboek in dietsche; beide namen werden willekeurig gegeven en komen op geen enkele titelpagina voor. Ook de chronologie, zoals we die in de literatuur aantreffen, vertoont een hopeloos kluwen.

Vooruitlopend op de argumentatie, die verder aangevoerd wordt, kunnen we hier reeds mededelen, dat de Herbaria, die tot deze groep behoren en in de Nederlanden werden gedrukt, vijf in getal zijn. Vooreerst een Latijnse uitgave, zonder titel, zonder drukkersnaam noch plaats, noch jaartal en die ik per analogie met de volgende zal noemen *Herbarius in latino* (H.i.l.) werd, naar mijn oordeel, gedrukt te Kuilenburg door Jan Veldener ten laatste 1483. De tekst is Latijn, de onderschriften der planten Latijn-Nederlands. Als tweede: *Herbarius in latino cum figuris* (H.c.f.) gedrukt te Leuven door Jan Veldener in 1484. De tekst is Latijn, de onderschriften Latijn-Nederlands. Als derde, een Nederlandse uitgave, zonder titel noch drukplaats en die ik per analogie met de twee volgende noem *Herbarius in dyetsche*

(H.i.d.), werd gedrukt te Leuven door Jan Veldener in 1484. De tekst is Nederlands, de onderschriften Latijn-Nederlands. Als vierde *Den herbarius In dyetsche*, gedrukt te Antwerpen ca 1500 door Willem Vorsterman (Vorst.) en als vijfde *Den herbarius In dyetsche* in 1511 gedrukt door Govaert Back (Back) te Antwerpen.

Deze vijf uitgaven staan in nauw verband met de *Herbarius latinus* (H.lat.) van Peter Schöffer, Latijnsche tekst met Latijnse-Duitse onderschriften en waarvan de bibliografen beweren dat de Ed. princeps uitgegeven werd te Mainz in 1484 en anderzijds deze uitgave betitelen als het prototype van al de gedrukte herbaria. Er is ongetwijfeld voor deze uitgave een incompatibiliteit tussen 1484 en prototype, doch het is niet onmogelijk dat de ed. 1484 een voorganger heeft gehad.

Vooraleer deze gegevens onder de loep te nemen, hebben wij het geraadzaam geoordeeld de juiste situering van de *Herbarius in dyetsche* te bepalen onder de oude schriften over planten in het Nederlands. Ten slotte wordt een overzicht gegeven van de inhoud, omdat wij de overtuiging toegedaan zijn, dat deze *Herbarius* niet voldoende bekend is noch naar waarde geschat wordt, als oudste Nederlands gedrukte boek over planten en als oudste herbarium in sensu stricto (als platen-plantenboek) in onze taal.

Pre-dodoense Nederlandse geschriften over planten

Misschien is het nog wel zo, dat het Cruydt-Boeck van Dodoens door sommigen als het oudste Nederlandse herbarium wordt aangezien. Is. Teirlinck⁽¹⁾ verhaalt van toen hij voor het eerst inzage nam van *Den groten Herbarius met al syn figuren die Ortus sanitatis ghenaeamt is*. Antw. Claes de Grave. In onser liever Vrouwen pant MCCCC en XIIIJ: « Zeer belangrijk vond ik het — des te belangrijker voor mij, daar ik dacht, met de meeste kruidkundigen van ons land, dat Dodoens' werk het oudste was, in 't Nederlandsch geschreven en in Nederland gedrukt (te Antwerpen, 1554) ».

Doch ook « *Den groten Herbarius* » is het oudste Nederlandse kruidboek niet. Ons Nederlands cultuurpatrimonium is op dit gebied veel rijker dan men over het algemeen weet. Het loont zeker de moeite een overzicht te geven van de rijkdom aan Middelnederlandse botanische geschriften, die wij bezitten. Deze lijst wil geen aanspraak maken op volledigheid; het is helemaal niet uitgesloten of beter het is zeker, dat nog andere herbaria en kruidenlijsten zullen gevonden worden, want tot op heden was de Mnl. vakliteratuur zeker niet het troetelkind van de filologen.

Prof. A. J. J. Van de Velde heeft destijds een lijst samengesteld van « Zuid- en Noordnederlandsche kruid- en tuinboeken vóór 1800 »⁽²⁾.

(1) Een Kruidboek van 1514. *Den groten Herbarius met al syn figuren die Ortus sanitatis ghenaeamt is*. Eene verhandeling door Is. Teirlinck. Jaarboek Dodonaea II, 1890.

(2) Prof. Dr. Alb. J. J. Van de Velde, Zuid- en Noordnederlandsche kruid- en tuinboeken vóór 1800. Kon. Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde. Verslagen en Mededeelingen, Juni 1931.

Deze lijst begint aldus : « Anonymus (XI-XIII eeuw). J. Jacobs is van oordeel dat het West-Vlaamsch Herbarium uit de Staats- en Universiteitsbibliotheek van Königsberg, dat ca 1220 gedateerd wordt, een afschrift is van een ouder handschrift, dat omstreeks 1100, of nog beter in de laatste decade der XIe eeuw, zou neergeschreven zijn. De kopiist uit de 13e eeuw zou de spelling van het ouder handschrift volkomen geëerbiedigd hebben. »

Van de Velde heeft zich hiervoor geïnspireerd bij J. Jacobs, die een drietal verhandelingen⁽³⁾ geschreven heeft over wat hij noemde het **Oud-westvlaamsch Herbarium** uit Königsberg⁽⁴⁾. Met alle respect voor het filologische en historische werk van Jacobs, kunnen we deze hoogdravende titel « Herbarium », die hij aan het hs. geeft, bezwaarlijk onderschrijven, voor wat in feite slechts één blad Latijnse plantennamen is, met interlineaire gebrekkig geschrevene Vlaamse vertaling van sommige dier plantennamen. Deze benamingen hebben ongetwijfeld een filologische en historische waarde, doch voor de geschiedenis der plantenkunde of der geneeskunde en artsennij kunde is de waarde zeer gering en een Herbarium is het stellig niet. Het heeft zijn belang, als oudste Nederlandse geschrift met plantennamen en voor de Middelnederlandse benaming van planten heeft het een onmiskenbare waarde, want zoals gezegd, is het een lijst van Latijnse plantennamen, met interlineair boven sommige, niet allemaal, de Westvlaamse naam. Zo treffen we daar o.m. aan : *Artemesia-bivot*; *Alleluia-kukukesloc*; *Atriplex-melde*; *Arundo-rid*; *Porum-poret*; *Petrosilinum-persele*; *Salvea-salge* enz.

Dan vinden we de benaming van het « **Glossaire latin-flamand** » uit de dertiende eeuw (hs.ca 1330), uitgegeven door L. Gilliodts-Van Severen⁽⁵⁾ beter geformuleerd. Hier gaat het eveneens om een lijst van Latijnse plantennamen, met interlineair Vlaams equivalent. De benaming *Glossarium* kunnen we voor een dergelijke lijst onderschrijven; een Herbarium is het evenmin. Hierin vinden we o.m. vermeld : *Anisum-anies*; *Jusquiamus-belsensaet*; *Petrocelinum-petercel*; *Porum-poreide*; *Salvia-saelje*; *Sambucus-vliederboem*; enz.

De juiste benaming voor dergelijke lijsten geeft ons het Sloanehandschrift uit het British Museum⁽⁶⁾ : « **Incipit vocabularius Her-**

(3) J. Jacobs, Over de herkomst van het « Oudwestvlaamsch » Herbarium uit Königsberg, Kon. Vl. Academie voor Taal- en Letterkunde, Verslagen en Mededeelingen, April 1930. — J. Jacobs, Over de dateering van het Oudwestvlaamsch Herbarium, Kon. Vl. Academie voor Taal- en Letterkunde, Versl. en Meded., Maart 1931. — J. Jacobs, Over Middelnederlandse Herbaria, Huldealbum Is. Teirlinck. 1931, blz. 115.

(4) Vele pogingen werden ondernomen om een microfilm van dit ms. te bemachtigen. Ten laatste meldde mij Dr. M. Gysseling, dat Prof. Frings te Leipzig hem geschreven had, volgens mededeling hem door Prof. Schirmunski te Leningrad verstrekt, dat de Universiteitsbibliotheek te Königsberg verwoest werd tijdens de oorlog. Het hs. zal dus verloren zijn en wij moeten ons dan maar tevreden stellen met de minder geslaagde afdruk bij Jacobs.

(5) L. Gilliodts-Van Severen, *Glossaire latin-flamand*, Bulletin de la Commission royale d'histoire, Bruges, IV, 9, p. 169-208.

(6) Verslag door K. de Flou en E. Gailliard, houdende opgave en beschrijving der handschriften in Engeland onderzocht ten jare 1895. Nr. 52. British Museum Hs. n° Sloane 345, Verslagen en Mededeelingen der Kon. Vl. Academie voor Taal- en Letterkunde, 1896.

barum ». Een vocabularium, een woordenlijst, is de juiste benaming, in zijn juiste verhouding gedefinieerd. Het heeft geenszins de pretentie een herbarium te zijn. Dit uitgebreid vocabularium is niet alleen zeer belangrijk voor de Middelnederlandse benaming van planten, het is ook rijk aan zeer ongewone Latijnse namen. Meestal gaan we bij identifikatie van oude plantennamen uit van de Latijnse naam naar de Middelnederlandse; hier zijn we dikwijls genoodzaakt andersom te werken. Zo treffen we hier bv. aan: Azorches-huysloeck; Anagallus-bevenelle; Ancusa vel Amphoba-akeleye; Bigiltum-suigegroen enz.

Met meer recht zouden we kunnen spreken van een Herbarium — niet in de eigenlijke zin, maar in de zin van een boek over enkelvoudige geneesmiddelen — als we de « **Middelnederlandsche Geneeskundige Recepten** » door Dr. De Vreese⁽⁷⁾ uitgegeven, overlopen; vooral voor wat betreft de Recepten uit het Gentse handschrift. Daarin vinden we toch minstens enkele aanduidingen over groeiwijze en groeiplaats aan-geven, zo bv. N° 137: « Luminaria es .j. dornin crudekin ende wast up houde grachten ende draghet gheluwe bloumen met cleenen blade-ren ende es heet ende dro. in den .j. grat ». N° 139: « Buglossa of lingua bovis of ossentonghe ende wast wilt an die diken ende ghelijct der wilder virga pastoris, mer si es minder van bladen ende hevet blauwe bloumen ». N° 143: « Eufragia es .j. cleene crudekin ende wast .j. spanne lanc ende draghet witte bloumen als muer ». N° 141: « Capillus veneris, umbilicus, cinbalaria, scotemcilla, citindon, adian-tos. galienus orcont dat es ghetempert tusschen heet ende cout ende staet an den kerken ende ouden masiere, ende es een cleene cruut ghelijc varent. dyascorides seit dat es goet ghedronken jegen die gel-zucht ende jegen die milte ende es van al den elemente ghelyc ghe-tempert ». Dergelijke beschrijvingen doen ontgensprekelijk denken aan de taal van de oude Herbaria, doch komen er al te weinig in voor (een 12-tal op 417 nummers) om het aan te durven er het etiket Herbarium op te plakken.

Ook Jacob van Maerlant's **Naturen Bloeme** moet hier vermeld worden, vooral Boek VIII. dat handelt over bomen (o.a. Dappele der sonne entier mane, damader boem, Adaems boem, busboem keselare, mespelare, een boem die vighen draghet, boeke, essche, jene-werboem, moerboem, pijnboem, popeliere, eyke, lende, wijngaert enz.); Boek IX over specerijen en welriekende kruiden (caneel, gharioffel naghel, notemusschaten bloeme, peper, wiroec enz.); en Boek X over geneeskrachtige kruiden (alsene, anijs, saffraen, cauworde, comijn, venekel, beelde, mente, radele of wriesewonde, mecopiijn enz.).

(7) Middelnederlandsche Geneeskundige Recepten en Tractaten, Zegeningen en Toover-formules, uitgegeven door Dr. W. L. De Vreese, Gent. 1894. — Hierin vinden we enkel een verzameling recepten. « De bezweringsformulieren waarmee deze recepten in het Hs. afwisselen liet hij systematisch buiten beschouwing, daar hij ze voor-behield voor een volgende aflevering van zijn werk, dat echter nooit voltooid werd ». Aldus W. Braekman, die de taak overgenomen heeft in « Middelnederlandse zege-ningen, bezweringsformulieren en toverplanten », Kon. VI. Academie voor Taal- en Letterkunde, 1963, Afl. 9, 10, 11, 12. Hierin treffen we weer meerdere interessante benamingen van planten aan. Braekman dateert het Hs. in het tweede kwart van de XVIe eeuw.

Van belang is eveneens **Vande eygenschappen der dingen** der eervaerdighen mans bartolomeus engelsman, vooral Boek XVII « vanden geboemten ende cruyden ». Deze vertaling van De proprietatibus rerum door Bartholomaeus Anglicus, werd in 1485 te Haarlem gedrukt door Jacob Bellaert en is, na de Herbarius van Veldener, de oudste Nederlandse inkunabel, die over planten handelt. Belangrijk is dit boek niet alleen voor wat betreft de Mnl. benaming van planten en bomen, doch ook om de etymologie, die er meestal uitvoerig bijgegeven wordt. Het is niet alleen een medicinaal, doch ook een botanisch werk. Hier worden gegevens verstrekt over bemesten, kruisen, enten en snoeien, over de invloed van de grondsoort, de vochtigheid, droogte en warmte, over de functie van de verschillende delen der planten; zelfs de invloed van de stand der maan bij zaaien en planten wordt beschreven (gewoonlijk wordt aangeraden te zaaien bij nieuwe maan, opdat het zaad samen met de maan zou groeien!)

Het oudste werk in het Nederlands dat zichzelf Herbarium heet, is een fragment uit het hs. 15624-15641, uit de Kon. Bibliotheek van België te Brussel. De aanhef luidt: « Hier salmen verstaen in desen boec die leringe van dyascorides den wisen meester ende van circuinstante den wisen meester, welke desen boec gemaect hebben, die geheuten es herbarijs »⁽⁸⁾. Deze **Herbarijs** geeft in 200 kapitfels de beschrijving van een nog groter aantal planten, benevens enkele geneesmiddelen uit het dierenrijk en een paar uit het delfstoffenrijk. De Herbarijs legt vooral de nadruk op de geneeskundige aanwending van de beschreven simplicia, zoals trouwens al de oude Herbaria. Het is geen boek over plantenkunde, maar een geneeskundig werk, daarom wordt ook meestal enkel een summiere beschrijving gegeven van de plant en haar groeiplaats en wordt de volle aandacht besteed aan het gebruik ervan als artseneij. Afbeeldingen van planten treffen we er niet aan, zodat we hier weer restrictie moeten maken voor de benaming Herbarium. Want een Herbarium in de oudste zin van het woord is een plantenplatenboek, lang voordat aan het begrip herbarium gedroogd of anders gekonserveerd plantenmateriaal verbonden was.

We zouden zeker onrechtvaardig zijn, moesten we in deze lijst van Predodoense Nederlandse geschriften over planten geen melding maken van de Nederlandse vertalingen van het **Antidotarium Nicolai**. Een zestal Mnl. vertalingen zijn totnutoe hiervan bekend⁽⁹⁾. De tekst werd toegankelijk gemaakt door W. S. Van den Berg en door vergelijking met de Latijnse tekst der eerste gedrukte uitgave van het Antidotarium Nicolai, zeer bruikbaar gemaakt⁽¹⁰⁾. Hierin treffen we tal van Middelnederlandse benamingen van planten aan.

(8) Herbarijs. Een Middelnederlands handschrift uit de XIVe eeuw. Uitgegeven en gekommentarieerd door L. J. Vandewiele. (ter perse)

(9) P. Boeynaems. Een onbekende middelnederlandse vertaling van het Antidotarium Nicolai, in *Scientiarum Historia*, jaargang 5, 1963, Nr 3, p. 118.

(10) W. S. Van den Berg, *Eene Middelnederlandsche vertaling van het Antidotarium Nicolai* (Ms. 15624-15641, Kon. Bibl. te Brussel). Met den Latijnschen tekst der eerste gedrukte uitgave van het Antidotarium Nicolai, Leiden 1917.

De *Cyurgie* van Meester Jan Yperman⁽¹¹⁾, de *Medicina* van Jan Yperman⁽¹²⁾ en het *Boeck van Surgien* van Meester Thomaes Scellinck⁽¹³⁾ mogen hier evenmin ontbreken, want al is het dat deze werken door en voor chirurgijns werden geschreven en het accent hierin vooral gelegd wordt op de manuele ingrepen, toch komen een hele lijst van Mnl. plantennamen erin voor. Het was immers zo dat de chirurgijns gerechtigd waren wondendranken, pleisters, zalven en andere uitwendige geneesmiddelen te bereiden, zodat voor de samenstelling ervan heel wat kruiden met name genoemd worden.

Vermelden we terloops nog dat er van een tijdgenoot van de schrijver van de *Herbarijs* een manuscript berust in de Univ. Bibliotheek te Utrecht nl. een leer van de geneeskunde door Broeder Thomas, ca. 1300 geschreven. Dit hs. werd tot op heden niet uitgegeven, doch enkele citaten worden aangehaald door W. Daems⁽¹⁴⁾.

In de strikte bepaling van een *Herbarius* (planten-platenboek) komt in het Nederlands als oudste herbarium de *Herbarius in dyetsche* in aanmerking. Het werd uitgegeven een 30-tal jaren voor de Ed. princeps van de Nederlandse vertaling van de *Ortus sanitatis* (1514).

Over de *Herbarius in dyetsche* somt Van de Velde⁽¹⁵⁾ volgende edities op :

- 1482. Anonymus. *Herbarius of Kruidboeck in dietsche*. Antw. Mathias Goes. 1482. (Cit. door Pritzel, nr 10760, en door Is. Teirlinck).
- 1511. Anonymus. *Den Herbarius in deytche*. Antwerpen, Gov. Bac. 1511 (Nr 1049 van Nyhoff en Kronenberg), 174 blz.
- S. d. Anonymus. *Den Herbarius in dyetsche*. Antwerpen. Willem Vosterman (Nr 1050 van Nyhoff en Kronenberg), ca 1511, 174 blz.
- 1484. Anonymus. *Een Herbarius of Kruidboek*. Kuylenborch, Joh. Veldener, 1484.

Volgens Schreiber (*Die Kräuterbücher der XV und XVI Jahrhunderts*, München 1924, blz. VI) is dit kruidboek een Nederlandsche vertaling van den Latijnschen *herbarius* van Peter Schoeffer, ook in 1484 te Mainz verschenen (Pritzel nr 10759).

Er is in deze bibliografie blijkbaar iets niet in de haak, want het komt zeer zonderling voor, dat *Herbarius of Kruidboek in dietsche*, volgens de auteur, te Antwerpen gedrukt in 1482, een vertaling zou zijn van de *Herbarius* van Peter Schoeffer waarvan de ed. principes, volgens de gangbare mening, te Mainz in 1484 zou gedrukt zijn.

(11) Dr. E. C. Van Leersum, De « *Cyurgie* » van Meester Jan Yperman. Naar de Handschriften van Brussel, Cambridge, Gent en Londen, Leiden, 1912.

(12) C. Broeckx, *Traité de Medecine pratique de Maître Jehan Yperman*, publiée pour la première fois d'après la copie flamande de la Bibliothèque de Bruxelles. Anvers, 1867.

(13) E. C. Van Leersum. Het « *Boeck van Surgien* » van Meester Thomaes Scellinck van Thienen, Amsterdam, 1928.

(14) W. Daems, *Geneeskruiden*. Uitg. *Littera scripta manet*, Joppe, s.d.

(15) Op. cit. blz. 631.

Een van de twee data is zeker fout. Zelfs als we zouden aannemen dat beide boeken naar eenzelfde handschrift gedrukt zijn, kan er van een « vertaling » van Schoeffers Herbarius geen spraak zijn.

Doch Schreiber — en na hem Van de Velde — zijn niet de enige die de verwarring in leven hielden. Ook Tschirch ziet niet klaar in de verwantschap; eerst noemt hij « Den Herbarius in dietsche (s.l.e.d.) holländ » een vertaling van de *Ortus sanitatis*⁽¹⁶⁾ en elders⁽¹⁷⁾ is volgens hem Herbarius in dyetsche een vertaling van de Herbarius van Peter Schöffer: « Als ein Vorläufer des *Ortus sanitatis* ist der sog. Herbarius (*Aggregator practicus*) zu betrachten, das Werk eines unbekannten Verfassers (nicht Joc. de Dondis), das vielleicht schon im XIV. Jahrh., wohl von einem Deutschen, verfasst wurde. Es erschien zuerst lateinisch 1484 in Mainz unter den Titel Herbarius mit 150 rohen Holzschnitten, dan 1485 und 1486 in Passau, dann unter dem Titel Herbolarium 1491 in Vicenza und 1502 und 1509 in Venedig, endlich auch flämisch und italienisch; ».

Ook E. Sinclair Rohde neemt aan dat Herbarius in dyetsche een vertaling is van de Herbarius van Peter Schöffer⁽¹⁸⁾: « The Latin Herbarius. 1484 Herbarius Maguntie impressus. Anno MCCCCLXXXIV. Printed at Mainz by Peter Schöffer. This is the book sometimes spoken of as *Aggregator*, but this word was never used as the actual title in any edition. The work is an Compilation from mediaeval writers and consists of homely herbal remedies. The figures of plants are pleasing and decorative. » Hij geeft verder als Vlaamse vertalingen: « 1484. Flemisch translation printed by John Veldener Kiulenburg. 1500 Edition evidently a reprint of above printed by W. Osterman at Antwerp. »

Wat echter nog meer te verwonderen valt is dat de zo geprezene bibliograaf Choulant⁽¹⁹⁾ op een zekere plaats (p. 17) Herbarius in dyetsche 1484 als een vertaling aangeeft van de Herbarius van Peter Schöffer en op een andere plaats (p. 73) Den Herbarius in dyetsche van 1511 als een vertaling van de *Ortus sanitatis*!

Het is nu eenmaal zo, dat de bibliografen hun lijsten opstellen op gezag van voorgaande en zo moeten we dikwijls konstateren dat foutieve opgaven van hand tot hand worden overgeleverd. Een synoptische tabel van de uitspraken van enkele eminente bibliografen, met betrek op de Herbarius in dyetsche, zal voldoende doen uitschijnen hoe groot de verwarring dienaangaande is en hoe noodzakelijk dit kluwen te ontwarren.

(16) A. Tschirch, *Handbuch der Pharmakognosie*, Leipzig 1910, Erster Band, Zweite Abteilung, p. 691.

(17) Op. cit. p. 691.

(18) Eleanour Sinclair Rohde, *The Old English Herbals*, London, 1922, p. 226.

(19) Ludwig Choulant, *Grafische Incunabeln für Naturgeschichte und Medizin*, Leipzig 1858.

SYNOPTISCHE TABEL(*)

	<i>V.d.Goes</i>	<i>H.i.l. Veldener</i>	<i>H.i.d. Veldener</i>	<i>H.i.d. Vorst.</i>	<i>H.i.d. Back</i>
1793 PANZER	—	—	Ultrajecti vel Culemburgi 1484	—	—
1826 HAIN		—	Culemburg 1484	—	—
1836 Bi Hulthemiana	1473	—	—	—	—
1858 CHOULANT	1473? (te vroeg)	Cuylenborch 1484,85	Cuylenborch 1484	um 1500	1511
1862 GRAESSE	s.l.ni d.	Cuylenborch 1484,85	Cuylenborch 1484	vers 1500	—
1874 CAMPBELL	—	Culembourg 1484 Culembourg 1484	Louvain 1484-85	—	—
1877 PRITZEL	1482	—	Calemburgi 1484	—	—
1895 PROCTOR	—	Louvain, not bef. 1484 Louvain, 1484,6	Kuilenburg 1484	—	—
1897 PELLECHET	—	Culenbourg ca. 1484	—	—	—
1898 COPINGER	—	Lovanii, ca 1484-85 Lovanii, ca 1484	—	—	—
1919 NIJHOFF	—	—	—	ca. 1511	1511
1922 ROHDE	—	—	Kuilenborg 1484	1500	—
1931 VANDEVELDE	1482	Kuylenborch 1484	—	ca. 1511	1511
1932 POLAIN	—	Louvain ca. 1485 Louvain ca. 1485	Culemburg 1484	—	—
1938 KLEBS	—	Louvain 1484 Louvain 1485-86	Kuilenburg 1484	—	—

(*) PANZER G. W., Annales typographici, Norimbergae, 1793. Vol. I, p. 352.

HAIN L., Repertorium bibliographicum, Stuttgart, 1826-1838. Nr. 8449.

VOISIN A., Bibliotheca Hulthemiana ou Catalogue Méthodique de la Riche et Précieuse collection de livres et de manuscrits délaissés par M. Ch. Van Hulthem, Gand, 1836. Vol. I, N° 6711.

- CHOULANT L., o.c. p. 14 N° 3; p. 15 N° 4; p. 17 N° 13; p. 17 N° 14, p. 73 N° 32.
GRAESSE J. G. T., Trésor de livres rares et précieux, Dresde, 1862. III, p. 244 seqq.
CAMPBELL M. F. A. G., Annales de la typographie néerlandaise au XVe siècle, La Haye, 1874-1890. N° 916, N° 917, N° 918.
PRITZEL G. A., Thesaurus Literaturae Botanicae omnium gentium, Lipsiae, 1877. nr 10759, nr 10760.
PROCTOR R. G. C., Tracts on early printing, London, 1895-1897. Vol. III, p. 27; p. 74.
PELLECHET M., Catalogue général des Incunables des Bibliothèques Publiques de France, Paris, 1897. N° 1309.
COPINGER W. A., Supplement to Hain's Repertorium Bibliographicum, London, 1898 Part. II, N° 2915, N° 2916.
NIJHOFF W. - KRONENBERG M. E., Nederlandsche Bibliographie van 1500-1540, 's-Gravenhage 1919. Nr 1049, Nr 1050.
ROHDE E. S., o.c. p. 226.
VAN DE VELDE A. J. J., o.c.
POLAIN M. L., Catalogue des livres imprimés au quinzième siècle des bibliothèques de Belgique, Bruxelles, 1932. Nr 1876, nr 1877, nr 1879.
KLEBS A. C., Incunabula Scientifica et Medica. Osiris, Vol IV, part I, Bruges, 1938. Nr 506, 3.4.5.
-

Uit deze synoptische tabel kunnen we reeds enkele beschouwingen maken. De uitgave van der Goes wordt betwijfeld, alleszins wat het jaartal betreft. Van de Herbarius in latino worden stilaan twee verschillende edities bij Veldener erkend; de drukplaats Kuilenburg wordt voor de oudste uitgaven vanaf Proctor betwist. Voor Herbarius in dyetsche Veldener wordt algemeen als drukplaats Kuilenburg aangegeven, alleen Campbell betwijfelt dit. Voor Den herbarius In dyetsche Vorsterman is de mening ca. 1500, alleen Nijhoff (en door hem Van de Velde) verwacht met de editie Back. Voor de uitgave Back is geen twijfel mogelijk (alle gegevens worden immers in titelplaat en koloton vermeld) doch Choulant verwacht hier Herbarius met Ortus sanitatis.

Om meer in detail te treden en om systematisch te werk te gaan zullen we eerst (A) de Herbarius van Peter Schöffler behandelen, dan (B) de twee Latijnse uitgaven met Latijnse-Nederlandse onderschriften en vervolgens (C) de drie Nederlandse uitgaven, om ten slotte (D) tot de konklusie te komen.

A. Herbarius latinus van Peter Schöffler

Dit herbarium wordt ook Herbarius Moguntius geheten, omdat de editio princeps, volgens de gangbare mening, in 1484 door Peter Schöffler te Mainz werd gedrukt: « Maguntiae impressus Anno MCCCCLXXXIII ». Soms wordt hij ook Aggregator practicus geheten, omdat hij zichzelf aldus noemt in de Inleiding: « Ob id presens opusculum suam sumpsit denominationem Aggregator practicus de simplicibus ». Het boek wordt onderverdeeld in VII Particulae. Het eerste particula bevat 150 Capitula en in ieder ervan wordt een plant behandeld, waarvan de afbeelding gegeven wordt, met Latijns-Duits onderschrift. De zes overige Particulae bestrijken 96 kapitels, doch afbeeldingen komen er niet meer in voor.

Zoals we later zullen zien, is er een opvallende gelijkenis waar te nemen met de Nederlandse uitgaven: de inleiding is tekstueel dezelfde,

de indeling is identiek en de 150⁽²⁰⁾ afbeeldingen zijn op details na gelijk.

Deze uitgave van Schöffer wordt door Choulant « das älteste Kräuterbuch mit Abbildungen », dus het eerste gedrukte kruidboek met afbeeldingen, geheten. Algemeen wordt aangenomen dat de *Herbarius latinus* van P. Schöffer de titel verdient van prototype van de gedrukte herbaria⁽²¹⁾. Indien het jaartal voor de Ed. princeps aangegeven, nl. 1484, juist is, dan moeten we betwijfelen of Schöffer wel de eerste is geweest, want in hetzelfde jaar geeft Veldener reeds een Nederlandse editie uit, waaraan reeds twee Latijnse uitgaven bij dezelfde drukker voorafgingen en aldus zouden we moeten veronderstellen dat Schöffer bij Veldener in de leer is gegaan en niet omgekeerd of dat voor beide eenzelfde handschrift ten grondslag heeft gelegen, waarnaar Veldener eerst en Schöffer nadien, zonder afspraak, een boek hebben gedrukt. Zekerheid hebben we niet, te meer dat de mogelijkheid niet is uitgesloten, dat de Editie 1484 van Schöffer niet de Ed. Princeps is geweest. Hain geeft in zijn *Repertorium bibliographicum* het jaartal 1484 aan, doch voegt eraan toe : « et fortasse vetustior ». Ook dit was het oordeel van Crevenna, zoals blijkt uit een annotatie, die we aantreffen in het werkboek voor deze studie gebruikt (Kon. Bi. België, II 60940) : « Edition très rare. Voyez Catalogue raisonné de la bibliothèque de Crevenna, T. II, p. 140. Ce livre, qui contient 150 planches sur bois, a certainement été imprimé à Mayence par Pierre Schoeffer, qui perfectionna l'imprimerie à son berceau, s'il ne contribua pas à l'inventer. Je crois que ce n'est pas une édition différente de celle que ce célèbre imprimeur donna en 1484 de cet ouvrage. Seulement on voit des exemplaires comme le présent, sans l'indication de ville et de date qui se trouvent sur les titres des autres exemplaires. Ces titres ne manquent pas aux premiers de ces exempl., mais ils ont été omis à dessin. C'est ici, je juge, le premier ouvrage de botanique qui ait été imprimé : il a été plusieurs fois réimprimé dans le 15me siècle. Voyez encore sur ce livre Panzer, Hain, Ebat, Brunet, La Serna, Gapf &c.&c. Crevenna pense que c'est une édition différente de celle de 1484, et qu'elle est plus ancienne. Je connais un exempl. de ce livre chez Mr. de Meyer à Gand. C'est un exemplaire très fatigué et en mauvais état provenant de la vente De Le Candille, où il a été acheté frs 23,50c. M. Le Candille l'avait payé fr.115. »

Nemen we aan dat deze annotatie waarheid spreekt, zoniet moet de mening van al de bibliografen herzien worden en is de prioriteit van Schöffer op Veldener op zijn minst voor twijfel vatbaar.

(20) Bij alle bibliografen vindt men voor alle uitgaven van de *Herbarius* dit getal 150 terug, toch moet om nauwkeurig te zijn gezegd, dat in al de uitgaven, behalve die van Vorsterman en Back, 151 afbeeldingen staan, daar in Cap. XCII. waar gehandeld wordt over moerbesien en brembesien, van beide planten een afbeelding wordt gegeven.

(21) Cfr. *Catalogus Intern. Antiquariaat*. Amsterdam. Early Herbals from the library of Dr. F. W. T. Hunger, p. 12 : *Herbarius Latinus*. Mainz, P. Schoeffer, 1484. Editio Princeps. The first herbal printed in Germany, which was the prototype for all following herbals up to the first part of the 16th century.

B. De twee Latijnse uitgaven van *Herbarius in latino* met Latijnse-Nederlandse onderschriften.

In *Bibliotheca Hulthemiana* wordt een uitgave vernoemd door Mathijs van der Goes te Antwerpen gedrukt in 1473 :

T I, N° 6711 : « *Aggregator practicus de simplicibus, in quo quivis hominum sibi ipsi subvenire poterit paucis deductis expensis, adversus quamlibet egritudinem corpus humanum a vertice capitis ad plantas pedum ab intra corpus forasque affligentem. in -4°. fig. vél.* Ce volume très-rare, imprimé avec des caractères gothiques, sans date, lieu d'impression, sans chiffres, signatures et sans réclames, est probablement imprimé à Anvers, par Matthias Goes, vers 1473. Le rédacteur du catalogue de M. Servais a cru que les caractères ressemblent à ceux d'Ulric Zell, mais je me suis convaincu que cette ressemblance n'est nullement exacte, et les caractères sont ceux dont s'est servi Matthias Goes, dans ses différentes impressions. L'ouvrage est principalement remarquable par les 150 fig. de plantes, gravées en bois qu'on y trouve et qui sont probablement les premières de ce genre qui aient été mises dans un livre imprimé. Le nom latin et flamand est ajouté à chaque figure de plantes. Vendu 121 francs à la vente de Servais à Malines, en 1808 ».

Choulant⁽²²⁾ neemt dit over doch betwijfelt het drukjaar : « aber Goes druckte daselbst von 1482 bis 1490, daher jenes schon an sich unbestimmte und unbeglaubigte Datum jedenfalls ein zu frühes ist ».

De eerste reactie bij een uitspraak, als deze welke we in *Bi.Hulthem.* lezen, is natuurlijk dat niet de *Herbarius* van Schöffer, maar wel die van van der Goes het prototype is geweest van al de kruidboeken met afbeeldingen en dat Schöffer bij Goes in de leer is gegaan!

Doch bij nader beschouwen zien we dat ongelukkiglijk het jaartal 1473 geen steek houdt, want zoals Choulant opmerkt, Matthijs van der Goes drukte van 1482 tot 1490.⁽²³⁾

Navraag in binnen- en buitenland, bij de meeste bibliotheken gespecialiseerd in botanische werken, kon het boek van van der Goes niet te voorschijn brengen; het merendeel der conservators antwoordden dan ook dat zij het bestaan van dit werk sterk betwistbaar achtten. Bij nazicht van de z.g. Goesuitgave (1473) uit de *Bi.Hulth.* bleek deze dezelfde te zijn door Campbell⁽²⁴⁾ beschreven als « Veldener, Culemburg 1484 », door Polain⁽²⁵⁾ als « Veldener, Louvain c. 1485 » en door Klebs⁽²⁶⁾ als « Veldener, Louvain 1484 ». De vergelijking met andere drukwerken van van der Goes en Veldener laat geen twijfel over : de z.g. Goes-uitgave van de *Bi. Hulth.* werd door Veldener gedrukt.

We schrijven dus de editie Goes af als niet bestaande en brengen deze uitgave op het actief van Jan Veldener.

(22) o.c. p. 14

(23) Dr. R. van Roosbroeck zegt eveneens dat Matthijs van der Goes eerst rond 1480 te Antwerpen met de drukunst is begonnen (*Gesch. van Vlaand.* III, p. 364).

(24) o.c. N° 917 — (25) o.c. N° 1877 — (26) o.c. N° 506. 5

Er bestaat evenwel nog een andere Latijnse uitgave met Latijnse-Nederlandse onderschriften, doch deze heeft wel een titelprent, met als opschrift: HERBARIUS IN LATINO CUM FIGURIS. Onder deze tekst worden twee staande leeuwen afgebeeld, die een schild torsen; het geheel is gevat in een kader, rijkelijk versierd en waarin het drukkersmerk van Jan Veldener is ingewerkt. Jaar en plaats van uitgifte ontbreken echter.

Vergelijken we nu deze twee uitgaven; de eerste zullen we Herbarius in latino (H.i.l.) noemen en de tweede Herbarius in latino cum figuris (H.c.f.). Op het eerste zicht zou men kunnen denken met identieke werken te doen te hebben, doch bij nader inzicht vallen heel wat verschillen te bemerken. Het begint reeds bij de inleiding:

H.i.l. : ROgatu plurimorum inopum nummorum egentium appotecas refutantium occasione illa quia necessaria ibidem ad corpus egrum spec-

H.c.f. : ROgatu plurimorum inopum nummorum egentium appotecas refutancium occasione illa quia necessaria ididem ad

In de tafel vooraan komen heel wat verschillen voor in schrijfwijze, waarvan hier enkele als voorbeeld:

H.i.l.	H.c.f.	H.i.l.	H.c.f.
buragine	boragine	Yreos	yros
buglossa	boglossa	pentaffilone	pentafilone
berbaris	berdaris	spinacha	spinaca
celodonia	celidovia	siler montano	silere mont.
eupatorio	eupatico	serpentaria	serpentina

Ook in de onderschriften komen talrijke verschillen voor:

H.i.l.	H.c.f.	H.i.l.	H.c.f.
Absintheum alssem	Absinthium alssem	Jusquianus Bilsem	Jusquiamus Belsem
Altea witten	Altea witten	Cruys distel	Cruis distel
hoemsch	hoenich	Lachtith	Lattich
Arthimesia	Artimisia	Mezereon	Mezereone
Arvoglossa	Arnoglossa	Mellifolium	Millefolium
Bethonich	Betonich	Maseleyne	Maseleine
Witte wygaert	Witte wijnghart	Petrosilinum	Petrosilium Petersilie
Hontz tonghe	Hontz tonghen	Petercelie	
Groot gainandre	Groet gamandre	Wilt commiin	Wilt comiin
Steen rute	Steen ruet	Mostaert saet	Mostert zaet
Voghelnest	Vogel nest	Wilghen	Wilghe
Boelkens cruyt	Bolkens kruyt	Saxifraga steenbre	Saxifraga steenbreck
Weghe	Weehe	Onser vrouwen	Unser vrouwen
Gallericum	Galletricum	bed stro	bed stro
Hanencam	scarlaech	Valeriaen	Valeraen

En toch is de onderlinge invloed onmiskenbaar; zo treffen we in beide edities, in de tafel vooraan Asa rabacca voor Asara bacca, Custute voor Cuscute, Mora bici voor mora baci (ofschoon in de tekst deze

laatste benaming gebruikt wordt), *Rubea tinctura* voor *rubea tinctorum*, *Saffina* voor *savina*. Dit valt ook voor in de onderschriften; beiden hebben zij *Odermenich* als vertaling voor *Agrimonia*, *Betonich* (resp. *Bettonich*) voor *Betonie*, *Merencclau* voor *Berenclau*, *Versilz* als vertaling voor *Berberis*, *Encien* voor *Genciaen*, *Garbe* voor *Garwe*, *Mirretich* als vertaling voor *Radix*, *herst tonghe* voor *herts tonghe*.

Meteen zien we dat beide edities nader bij de Duitse uitgave staan dan de Nederlandse vertalingen. *Odermenich*, *Bethonich*, *Versilz*, *Baselich*, *Wilt Galien*, *Encien*, *Swertelwortel*, *Garbe*, *Mirretich*, *Schaerlach*, *Lattich* zijn zoveel woorden die we in de *Herbarius* van Peter Schöffer eveneens ontmoeten, doch uit de Nederlandse vertaling werden geweerd. Dit overtuigt ons ervan dat beide Latijnse edities ouder zijn dan de Nederlandse. Wat ons nog in deze overtuiging staft is het feit dat in het door ons gebruikte werkboek *Herbarius in latino cum figuris* (Kon. Bi. België nr A 1811) heel wat nota's met de hand werden bijgeschreven, waarvan wij het merendeel in de Nederlandse tekst terugvinden. Dit boek heeft klaarblijkelijk gediend bij de vertaling. We geven in het hoofdstuk « Inhoud » deze aantekeningen telkens aan.

Stelt zich nu het probleem van datum en plaats van uitgifte. Voor *Herbarius in dyetsche Veldener* staat het jaartal 1484 vast, daar dit in het kolofon vermeld wordt. Beide Latijnse uitgaven (H.i.l. en H.c.f.) zijn ouder en zijn het werk van Veldener. Om de verdere konklusies te volgen is het nodig de levensloop van Jan Veldener even te overlopen. Van de hand van A. Vincent hebben we een korte en overzichtelijke biografie in *L'Imprimerie à Louvain jusque 1800*⁽²⁷⁾ : « A Louvain, Jean Veldener fut immatriculé à la Faculté de Médecine de l'Université le 30 juillet 1473. Il était originaire de Wurzburg, Bavière ... Son premier ouvrage doit être le *Belial* de Jacques de Theramo, qui n'est pas daté, mais qui contient, en tête, une lettre de Cologne du 7 août 1474, adressée à J. Veldener « *artis impressorie magistri* », et qui a donc sans doute été imprimé peu après cette date. Son premier livre daté est de 1475 ... Et dès 1478, Veldener est installé à Utrecht (1478-1481), puis à Culembourg, non loin d'Utrecht (1483), où il donne, le 27 septembre 1483, le *Spiegel* onser behoudenine, illustré des bois du fameux *Speculum sciés* en deux. Puis il disparaît. »

Veldener verdwijnt dus na 1483 uit Kuilenburg, doch hij duikt terug op te Leuven, waar hij zijn Nederlandse *Herbarius* uitgeeft in 1484. De traditie wil dat hij een *Herbarius* uitgegeven heeft te Kuilenburg; dit is dan de H.i.l., waarvoor we de terminus ad quem 1483 moeten aannemen. Daarna is hij terug naar Leuven gegaan, waar hij in eenzelfde jaar, 1484, zijn tweede Latijnse *Herbarius* (H.c.f.) en onmiddellijk daarna zijn Nederlandse uitgave publiceerde.

De tekst, zoals uit voorgaande blijkt, heeft hij helemaal moeten overdoen doch driemaal werden dezelfde houtblokken gebruikt voor de afbeeldingen, alleen werden enkele gebreken, die voorkomen in de eerste druk bijgewerkt. Veelal zijn het de wortels van de planten, die

(27) *Mémorial de l'Exposition d'art ancien à Bruxelles. Le Livre. L'Estampe. L'Édition en Brabant du XVe au XIXe siècle*. Gembloux 1935, p. 49.

geretoucheerd werden, wat meteen een argument te meer is voor de chronologische volgorde, zoals wij die hebben opgegeven.

C. De drie Nederlandse uitgaven van « Den Herbarius In dyetsche »

Zonder titel, doch voorzien van zijn drukkersmerk en een kolofon heeft Veldener in 1484 de eerste vertaling gepubliceerd van de *Herbarius* in latijn. Het drukkersmerk treffen we aan na de tafel vooraan, op de bladzijde juist voor de eerste afbeelding *Absinthium Alsen*. Het kolofon besluit de narede: « Hyer endt in den naem ihesus de vergheering dezer practiken van simpel medecijnen ... Amen. Ghemaect int iaer ons heeren .M.CCCC. ende .lxxxiiij ».

Het gebruikte boek voor deze studie is het Nr 1587 uit de Kon. Bi. van België. Het boek beslaat 209 folio's, 25 regels, groot —4°, got. : f°s 1 tot 8 geven de inleiding met van 5 v. tot 8v. de inhoudstafel van het eerste deel, dat gaat tot f° 172. De delen 2 tot 7 gaan van 173r tot 208r.; ieder deel begint met een inhoudstafel. In het eerste deel worden 151 afbeeldingen van planten gegeven. Op de eerste pagina vergast Veldener ons op een houtsnede, voorstellend de stamboom van Kristus, met als legende: *egredietur virga de radice yesse*. Deze houtsnede had Veldener reeds eerder gebruikt in zijn *Spiegel* onser behoudenisse.

Daarna volgt Dye prologhe de oversetters uyt den latyn in dyetsche, waarvan de Unciaal een rijk versierde G is (*Godes vreesse dije wyl mij omvaen ...*).

Op de laatste bladzijde van het boek komt nog een houtsnede voor, de paradijsboom voorstellend met Adam en Eva en de slang, en met de legende: *mulier decepit virum ut secum commederet*. Deze houtsnede komt eveneens voor in Veldeners *Spiegel*.

De tweede Nederlandse uitgave van *Den herbarius In dyetsche* werd door Willem Vorsterman gepubliceerd. Het gebruikte werkboek behoort aan de Kon. Bi. te 's-Gravenhage, onder nr 228 E 62; het beslaat 174 blz., 30 r., got. De titelprent draagt het opschrift: « Den herbarius In dyetsche », waaronder een houtsnede, voorstellend een man die ligt op de grond; een boom spruit uit of neven hem uit en in de boom zit een ander man; planten en dieren staan er eveneens op afgebeeld. Deze houtsnede, die toegeschreven wordt aan de beroemde Haarlemse meester, die werkte voor de drukker Jacob Bellaert, komt nog voor in een ander werk van G. Back, nl. *Questiones naturales Aristotilis.. Antverpiae* (ca 1505). De betekenis van deze prent is mij niet duidelijk, misschien is het wel een vereenvoudigde weergave van de *Virga de radice Jesse*, die in de Editie Veldener voorkomt? Zoals in de Veldener uitgave is ook de G uit de proloog versierd. De indeling is dezelfde als bij Veldener; de tekst is ook identiek, op enkele uitzonderingen na, die verder in het hoofdstuk « Inhoud » worden aangestipt. In het eerste deel worden 150 planten afgebeeld, geen 151 want het kapittel XCII heeft hier slechts één afbeelding.

Na « Amen » van de narede staat: « Gheprent tantwerpen doer die camerpoert inden gulden eenhoren bi my Willem vorsterman », zonder

jaartal. Op de volgende pagina een gekroonde arend met op de borst het schild van de stad Antwerpen (het drukkersmerk van Willem Vorsterman, zie F. Vander Haeghen, *Marques typographiques*, Anvers, Guillaume Vorsterman, N° 2).

Dat Vorsterman zijn boek gekopieerd heeft van de uitgave Veldener is aan bepaalde fouten merkbaar; de meest flagrante is wel bij cap XX, waar beide werken beginnen: « dats salvia agrestis ». Veldener vergat het eerste deel van de zin: « Wilde savie of reynvaen dats salvia agrestis »; dit wordt slaafs door Vorsterman overgenomen.

De derde uitgave is die van Govaert Back. Het door mij gebruikte boek is eigendom van de Kon. Bi 's-Gravenhage, onder nr 228 E. 4. Voor de beschrijving kunnen we gerust naar de editie Vorsterman verwijzen, daar een vluchtig overzicht zou doen besluiten dat we hier voor twee identieke werken komen te staan. Zo lezen we dan ook in een annotatie op het schutblad: « De platen en letters, zelfs die op den tytel staan zijn de eigenste, welke Willem Vorsterman gebruikte tot den uitgaaf van dit boek te Antwerpen omtrent 1500 of 1501 uitgezondert alleen het laatste vignet ». Het laatste vignet, waarop de annotatie doelt luidt als volgt:

Hier voleyndet inden name gods desen weerdigen
boek dienem hiet den Herbarius oft een ver-
gheringhe der simpelder medicinen Dwele
een ygelic verstandel mensche van noden is bi hem
te hebben om hem selven te helpen want nie-
mand vri en is van siecheden Ende is ge-
prent in die vermeerde Stad van Ant-
werpen buyten de camerpoorte
int voghelhuys Bi mi Go-
vaert Back int iaer ons
heren .M.CCCC.XI.
den xxviii.sten dach
van November
Laus Deo

Op de volgende pagina treffen we dan nog een prent aan, voorstel-
lend een vogelmuit, de letters g. b. en een schild van Antwerpen; het
drukkersmerk van Govaert Back (zie F. Vander Haeghen, *Marques*
typographiques, Anvers, God. Back ou Bac, N° 2).

Een vluchtig overzicht zou inderdaad doen besluiten dat de uitgaven
Vorsterman en Back identiek zijn: tekst en indeling van beide boeken
zijn immers identiek; iedere bladzijde begint met dezelfde regel; de
platen staan juist op dezelfde plaats; tot zelfs in bepaalde fouten, die
klakkeloos worden overgeschreven, is de kopiëring opvallend; zo b.v.
in kap. 137 missen beiden werken een opschrift en de tekst begint
midden in de zin: « heeten is heet ende droghe inden derden graet ».
Door de Ed. Veldener weten we dat de tekst luidt: « Steenbreke of
saxifraga want hed den steen breeckt also gheheeten is heet ende
droeghe in den derden graet ». Beide schrijven *insquiamus* voor *ius-*
quiamus, *mandragorem* voor *mandragoram*, *nenufer* voor *nenufar*, *par-*
tarie voor *paritarie*, *stycados atrinum* voor *citrinum*. Ook in de onder-

schriften van de planten komen dezelfde fouten in beide werken voor. athonasia voor athanasia, iarcus voor iarus, branca ursima voor ursina, tartamus voor cartamus, taureola voor laureola, nemyfar voor nenyfar, pentafylon oft quinque voor quinque folium, titectorum voor tinctorum

Nochtans bij nader beschouwen ontmoeten we tientallen verschillen. Reeds in de tafel vooraan valt het op dat Vorsterman meestal schrijft « is » en « of » terwijl Back gewoonlijk schrijft « es » en « oft ». Enkele voorbeelden zullen volstaan om duidelijk aan te tonen dat hier werkelijk twee verschillende drukken voorhanden zijn.

In de tafel vooraan :

Vorsterman	Back
Abzinthiam	Absinthiam
Geheel lelien	geheel leleyen
ioffrou mercke	ioffrou merke
ossentonge	ossentonghe
hanenkam	hanencam
populus	poulus (sic)
rosa	roosa

en de tafel eindigt bij Vorsterman : Dat cl. ende tleste capittel deser iersten partikelen es van usnea of mos; terwijl dit bij Back luidt : Dat cl. ca. ende tleste capittel desen eerste partikelen es van usnea of mos.

Ook in de tekst is er op ontelbare plaatsen een opvallend verschil in de orthografie; zo b.v.

Vorsterman	Back
Absinthium	Absimthium
ionffrou merck	iouffrou merck
arthimesia	arthymesia
atriplex	ateriplex
witte wigaert	witte wijngaert

en zo gaat de reeks verder, zodat er zeker geen spraak kan zijn van een heruitgave.

D. Konklusie

Uit wat voorafgaat kunnen we nu enkele konklusies trekken :

1° De uitgave van der Goes moet als niet bestaande afgeschreven worden.

2° De eerste Latijnse uitgave van Veldener werd hoogstwaarschijnlijk te Kuilenburg gedrukt, ten laatste in 1483. De traditie wil immers dat Veldener in zijn Kuilenburgse tijd een kruidboek gedrukt heeft. In 1483 gaat hij uit Kuilenburg weg.

3° De Herbarius in latino, gedrukt door Veldener (drukkersmerk is aanwezig) in 1484, vóór de Nederlandse uitgave, waar in het kolofon het jaartal 1484 wordt vermeld, werd te Leuven, na zijn terugkomst gedrukt. Kuilenburg moet vervangen worden door Leuven.

4° Voor de Nederlandse uitgave Veldener hebben we zekerheid wat betreft drukker (Veldeners drukkersmerk) en jaartal (kolofon, 1484). De plaats van uitgifte moet gekorrigeerd worden in Leuven.

5° Den herbarius In dyetsche werd gedrukt door W. Vorsterman te Antwerpen, zoals uit het kolofon blijkt. Het jaartal blijft onzeker, doch waarschijnlijk rond 1500.

6° De uitgave Back 1511 laat geen twijfel bestaan. Jaartal, plaats, titel en drukker worden vermeld.

7° Ofschoon geen absolute zekerheid hierover bestaat, valt het toch te betwijfelen of aan de Herbarius latinus van P. Schöffer, de titel van prototype van al de gedrukte herbaria met afbeeldingen toekomt. Als de eerste Latijnse uitgave van Veldener een Kuilenburgse moet zijn, zoals de traditie het wil, dan moet deze vóór de Ed. princeps van Schöffer (1484) tot stand gekomen zijn, ten ware deze uitgave van 1484 niet de Ed. princeps zou zijn, wat nog moet bewezen worden. We kunnen enkel gissen nopens het manuscript, waaruit de Herbarius is ontstaan; was het van Nederlandse of van Duitse oorsprong? Wel hellen we over naar de Duitse oorsprong, omdat in de Latijnse uitgave van Veldener enkele plantennamen onvertaald werden opgenomen. Werd het idee van de plantennamen tweetalig weer te geven door het handschrift geïnspireerd of heeft Veldener deze manier van voorstellen bij Schöffer afgekeken of is het andersom gegaan? Iets is zeker, de assertie van al de bibliografen, over de prioriteit van Schöffer is op zijn minst voor twijfel vatbaar.

Samenvattend kunnen we dus de vijf uitgaven van de Herbarius in Nederland als volgt beschrijven :

	<i>Titel</i>	<i>Jaartal</i>	<i>Plaats</i>	<i>Drukker</i>
H.i.l.	geen	(Ten laatste 1483)	(Kuilenburg)	(Veldener)
H.c.f.	Herbarius in latino cum figuris	(1484)	(Leuven)	Veldener (merk)
H.i.d.	geen	1484 (kolofon)	(Leuven)	Veldener (merk)
Vorst.	Den herbarius In dyetsche	(ca. 1500)	Antwerpen (kolofon)	W. Vorsterman (kolofon)
Back	Den herbarius In dyetsche	1515 (kolofon)	Antwerpen (kolofon)	Gov. Back (kolofon)

Plantenaafbeeldingen

De inkunabelen en post-inkunabelen, die wij hier bespreken, vertonen een gotisch karakter en verschillen hierin niet van de andere inkunabelen in onze streken, waar de Renaissance in de boekdrukkunst vrij laat optreedt. We hebben hier te doen met de allereerste voorstellingen van planten in het gedrukte boek. Gelijkenis naar de natuur moet er niet in gezocht worden; het doel van de boekdrukker lag vooral in het decoratieve en dit vaak ten koste van de gelijkenis. De opkomende drukkunst had van meet af aan een concurrentiestrijd aan te gaan tegen de manuscripten. Deze waren meestal in goed verzorgd

schrift opgesteld en vaak met prachtige miniaturen geillumineerd. Had de boekdrukkunst het voordeel van de vulgarisatie, de handschriften hadden de miniaturen voor. Daarom was het de drukker op de eerste plaats erom te doen mooie werken voort te brengen, met veel prenten versierd. Het probleem van de gelijkenis met de levende plant werd niet ernstiger opgevat, dan dit bij de miniaturisten het geval was geweest totdantoe. Daarom hebben wij bij identifikatie van de planten weinig of niets aan deze afbeeldingen; soms zijn deze zo geïdealiseerd of zo naïef, dat er niets van de plant in te herkennen is; soms is er wel enige gelijkenis, doch kenschetsende details, die onontbeerlijk zijn bij determinering, ontbreken altijd.

De zes boeken, die hier onze aandacht gaande houden, hebben allemaal 151 (resp. 150) afbeeldingen van planten, die in ieder van de zes gelijk zijn. Alleen een zeer nauwkeurig vergelijken laat toe kleine verschillen te ontdekken. Ik denk dat het voorbeeld van deze afbeeldingen voorkwam op een handschrift, dat verborgen blijft of verloren ging en dat Schöffer en Veldener heeft geïnspireerd tot het drukken van een herbarium.

Vergelijken we de Herbarius van P. Schöffer met de eerste Latijnse uitgaaf van Veldener, dan valt het onmiddellijk op, dat al de platen in spiegelbeeld staan, doch de gelijkenis is voor het overige zeer frappant.

De tweede Latijnse uitgaaf van Veldener en ook zijn Nederlandse, werden met dezelfde houtblokken geprent, die hij voor zijn eerste uitgaaf heeft gebezigd, alleen werd in de Nederlandse hier en daar — meestal aan de worteldelen — een weinig bijgewerkt, een werkwijze waarin Veldener zeer bedreven blijkt.

De afbeeldingen van Vorsterman zijn opvallend verschillend van die van Veldener. De plant staat in een kader, in spiegelbeeld. Het beeld is meer gedrongen, minder fijn afgewerkt en niet zo mooi. Nochtans is kopiëring duidelijk. Het meest in het oogspringend onderscheid valt op bij de plaat bij cap. 92, waar alleen de braambestak afgebeeld wordt; bij Veldener komt een moerbestak en een braambestak voor.

Back heeft Vorsterman gekopieerd, zo goed zelfs, dat we zouden geneigd zijn te geloven dat dezelfde houtblokken werden gebruikt. Alleen superpositie van platen uit beide werken, laat toe vast te stellen, dat de vormen niet altijd in elkaar passen.

De verschillende drukkers hebben dus ieder voor zich platen gesneden of laten snijden; ze hebben elkaar gekopieerd. Hun werk verraadt de hand van zeer bekwame kunstenaars, die door het aanbrengen van schaduwlijnen het beeld een ongewoon reliëf weten te geven. Op gebied van gelijkenis met de natuur, zijn zij evenwel niet verder gegaan dan hun voorgangers, de miniaturisten.

Verantwoording.

Om wille van het groot belang dat wij hechten aan dit allereerste Nederlandse herbarium en tevens om het feit dat dit kultuurbezit meer vermaardheid verdient, heb ik het wenselijk geacht een korte samenvatting te geven van de inhoud ervan. Ik heb gemeend, dat een iden-

tifikatie van de beschreven planten tevens tot zijn recht komt. De identifikatie wordt zonder kritiek gegeven. Het is niet de bedoeling echter de identifikatieproeven zonder kritiek aan te geven, zoals veelal bij identifikatieproeven gebeurt, doch de konklusie is gebaseerd op de kritiek die ik gegeven heb bij de uitgave van de « Herbarijs ». Voor wie dit probleem nader wil indiepen, verwijs ik dan ook naar deze studie, waar de identifikatie werd gedaan op grond van de traditie, die er bestaan heeft in het gebruik van bepaalde planten in de geneeskunde. De Herbarius in dyetsche, zowel als de Herbarijs uit een Mnl. ms. uit de Kon. Bi. van België, zijn geen botanische werken, doch geneeskundige en de enige methode, om deze artsenijsplanten te determineren bestaat in het achterhalen van het gebruik ervan in de geneeskunde, van eeuw tot eeuw. Wanneer de plant vóór Linnaeus en erna werd gebruikt, wordt de zaak eenvoudig; geraken we niet zover, dan worden wij genoopt tot de meest plausiebele oplossing te besluiten. De volksgeneeskunde, die taaier vasthoudt aan bepaalde geneesmiddelen dan de officiële, kan ons in die gevallen heel dikwijls van dienst zijn.

Om de « Inhoud » van Den herbarius In dyetsche te beschrijven werd de uitgave Veldener als basis-werk gekozen; de afwijkingen in de andere uitgaven werden aangestipt.

Een rubriek « Bijzonderheden » werd ingelast, omdat de omvangrijkheid van het werk de volledige transcriptie niet toelaat. In deze rubriek worden dan de technische geneeskundige woorden en definities, eigenaardige geneeswijzen en curiosa die erin voorkomen, overgeschreven, in de hoop dat niet alleen filologen en kultuurhistorici hier heel wat naar hun gading zullen in aantreffen, doch evengoed de geneeskundigen en botanici, om de Mnl. plantennamen en de vele medische termen die erin voorkomen. Ook de folkloristen zullen er ongetwijfeld menig onbekend volksgebruik en volksgeloof in aantreffen.

Lijst van de gebruikte afkortingen

- H.lat. : Herbarius latinus, Peter Schöffer, Mainz 1484 (of ouder)
H.i.l. : Herbarius in latino, Jan Veldener, Kuilenburg, ten laatste 1483
H.c.f. : Herbarius in latino cum figuris, J. Veldener, Leuven 1484
H.i.d. : Herbarius in dyetsche, J. Veldener, Leuven 1484
Vorst.: Den herbarius In dyetsche, Willem Vorsterman, Antwerpen ca. 1500
Back. : Den herbarius In dyetsche, Govaert Back, Antwerpen 1511

INHOUD

Vooreerst treffen we een ets aan, voorstellend de stamboom van Kristus met de legende: *egreditur virga de radice yesse*. Volgt dan: Dye prologhe de oversetters uyt den latyn in dyetsche. Met een mooi versierde grote G begint de proloog, waaruit we het volgende aanhalen:

Godes vrese dije wyl mij omvaen (omvatten). dat ick altijt werken moet bestaen (ten uitvoer brengen) daer duecht ende dye gods eere

in ghesceye Menich werven heb ic overdacht hoe grote proffitelicheit in de medecyn leet hoe seere wyer in ghehouden (verplicht) sijn diese ons eerst vonden Ende hoe veel meer danckbarich wij sculdich sijn te sijn god van hemelrijc de hem de wijsheit in plante... Ghebeen synde van sommige vrienden uyt een duegdelick versueck dat ick wou een cleenlick boeck van den ghemeinen simpel medecinen uuyt den latyn in dyetsche versetten en hebs niet gherne willen consenteren mids sommige mesbruken dier uuyt mochten rysen Maer want daer oeck veel goeds uuyt mach comen zoe heb ick in den naem des heylegghen gheest bestaen (aanvaard) ... Hier endet de voerspraeck (voorwoord) des oversetters.

Deze tekst is dus van de hand van de vertaler; daarna begint de vertaling van de proloog, die ook in de Latijnse uitgaven voorkomt:

Dye voerspraeck dees meesters dees boeckx daer dit van worde te worde uuyt gheseyt es volght hier nae. Want veel lyen mids der armoeden de apoteken ende vergheerde medecyn (composita) overmids haerder costelickheit scouwen Soe hebben sommige vrienden: die grote boeken ypcras. galienus. rasis. avicenna ofder ghelyken dervende: my ghebeden dat ic een verghering der crachten van de ghemeynste simpel medecynen wou maken Al soe hoer duechdelijke beede verhoerende hebbe ick uuyt der meesteren boeken. Een verghering der ghemeynder simpelle medecynen ghemaect dye in hoven in boschen beemden of andere plecken. in manier van practiken. waer uuyt dezen boeck mach heeten de verghering der simpelder medecinen in manier van practiken ... (aggregator practicus de simplicibus).

Na nog enkele beschouwingen, geeft de schrijver de indeling van zijn werk: daer om wordt dit boeck in vij. partikelen ghedeilt voer elc partikel hebbende sijn tafel die eerste partikel tracteert van de crachten der cruyden ende heeft cl. capittelen. de tweede partikel tracteert van medecynen die cameren maken ende heeft xij. capittelen Die derde partikel es van welriekende ende zeer sterkende medecinen ende heeft xvi. capittelen. Dye vierde partikel es van vruchten zayen ende wortelen. ende heeft xxij. capittelen Dye vijfde partikel es van gummē of der ghelike ende heeft tyen capittelen. Die seste partikel es van manieren van soute van milien (schrijffout voor minen) ende ghesteynte ende heeft xvi. capittelen Die sevenste ende de leste partikel dees boeckx es van ghedierten ende datter af compt ende heeft xx. capittelen in dezen sal sluten de meininghe dees boeckx in den naem gods.

Hierna volgt dan de schrijfwijze van de gebruikte afkortingen: Dits de manier der vremder scriving in medecinen ende dat bediet daer af.

Een medecyns pont scrijft my (men) aldus .lb. dats xij .**3**.

Een uncie scrijft men aldus .**3**. dats ij. loet

Een dragma scrijft my dus .**3**. dats dat vierendeel van een loot

Een scrupel scrijft my dus .g. dats derde deel van .i. **3**

Een hantvol scrijft men in latyn .M.

Een hantvol scrijft my in dietsche Hant.

Een qwart dats een vierendeel van .i. ponde scrijft my dus .qr.

Een greyn scrijft men al dus g dats een g. van gheerste

Een half scryft my dus s

Elkx al even voel of van een yeghelyck alleven seens scrijft my
aldus an

Neemt scrijft mij aldus in latyn Rp

Neemt scrijft my dus in dietsche Rp

Avicenna scrijft men dus A. of Avi.

Serapio scrijft men dus Ser.

Galienus scrijft my dus Ga

Platearius scrijft men dus Pla

Pandecta scrijft mij aldus Pan

Hiermede hebben we dan meteen een overzicht van de bronnen waaruit de compiler het meest heeft geput : de werken van Avicenna, Serapio, Galenos en Platearius en ook een boek Pandecta geheten. Dit laatste werk was een soort woordenboek, dat in die tijd opgang maakte in de geneeskundige wereld en genaamd was Opus Pandectarum Medicinæ, vanwaar de bijnaam Pandectinus of Pandectarius of Pandecta. De schrijver ervan was Mathæus Silvaticus, een arts uit Mantua of Salerno, gest. in 1342.

Volgt dan de tafel van het eerste partikel : Dye eerste partikel dees boeckx spreekt van de crachten der cruden in manier van ghenesinghe der siekten die ter apoteken dyenen ende heeft hondert ende vijftich capittelen.

Na opsomming van de 150 kapittels treffen we dan het drukkersmerk aan van Jan Veldener. Op de volgende pagina begint het eerste Partikel, eerste capittel van het herbarium met een plantenafbeelding, waaronder :

ABSINTHIUM. ALSEN

H.lat. Absintheum. Wermut

H.i.l. Absintheum. Alsem

H.c.f. Absinthium. alssem. In de tafel : absintheum

H.i.d. Absinthium. alsen, wit alsen. In de tafel : absinthium of alsem. In de tekst : Part. I, cap. 65 : alzen

Vorst. Absinthium. alsen. In de tafel : van abzinthiam of alzem

Back. Absinthium. alsen. In de tafel : van absinthiam oft alzem

Identifikatie : « Alsen of wit alsen of absinthium es heet. inden iersten graet droeg inden tweden theft eenen amperechteghen scerpen dats pontiken ende alder bittersten smaeck. int leste vanden lenten sal ment vergheren in de scaije dats in de lommere vander zonnen Een ier in groter macht machment houden » : *Artemisia absintium*, L.;

Absintalsem

Bijzonderheden :

Alopicia dat is wtvaling van haer ende tinea dats scorftheit of rappicheyt van hoofde

tsap van alsen oly van die kernen van persekens in die oren ghedaen dodet die wormen

Een pessarium dats een manier van instrument in die moeyer als een clisteer inden ers.

II ABROTANUM . AVERONDE

H.lat. : Abrotanum. Stawortzel

H.c.f. : Abrotanum averonde. In handschrift : of agherande

H.i.d. : In de tekst : agherand. Part. I, cap. XV : agherande of averonde. In de tafel : abrotanum of agherande

Vorst. : Abrotanum. averone. In de tekst : agerand, agherant, agherand

Back. : Abrotanium. averoen. In de tafel : abrotanium

Identifikatie : *Artemisia abrotanum* L.; *Averon*, citroenkruid, averuit
Bijzonderheden :

teghent wytvallen des haers dats alopecia ende scorftheit of schellinghe des hoets (= hoofds) dats tinea es averonde ghelick alsen goet. den baert of elders daer men gherne haer hadde salmen striken met desen om thaer of den baert haest te doen wassen

Teghen omdrainghe inde oghen dats vertigo of schinsel der vlieghe inde oghen dats scotomia

van buten strijckt daer op de borst met meysche boter (dit is boter gedurende de maand mei bereid, deze gold voor bijzonder werkzaam)

Nota. In H. lat. komt hier een heel andere afbeelding voor dan in de overige besproken werken; we kunnen er evenmin enige gelijkenis met de averon in zien.

III ALTEA . WITTEN HOEMSCH

H.lat. Altea. Ybiszwortzel

H.c.f. Altea. Witten hoenich. In handschrift verbeterd in hoemsch

Identifikatie : *Athaea officinalis* L.; Heemst

Bijzonderheden :

sciatica dats een sterke pine van omtrent de hope ten knien werts morphea dats een pleckinghe die wit of zwert int vel es

het gheneest apostonien (=verzwering) der ooren die glandule heeten

Teghen apostonien in de borst dats pleuresis : ende in de longhene dats periplemonia (H.c.f. heeft peripolmonia)

IIIJ GHEEL LELIEN OF ACORUS

H.lat. Acorus. Gellilien

H.c.f. In handschrift : proprius radix quod dicitur acorus

H.i.d. In de tafel : acorus of gheheel lelien

Vorst. Gheel lelien. In de tafel : gheheel lelien

Back. Gheel lelyen of acorus. In de tafel : gheheel lelyen. In de tekst : gheel lelien oft acorus

Identifikatie : *Iris Pseudo-acorus* L.; *Gele lis*, pinksterbloem

Bijzonderheden :

hebben macht te openen verstopping der leveren der nieren of der blasen dat heet diuerticiem (=diureticum; H.c.f. heet virtus dyaretica)

Teghen de witheyt vanden oghen die albugo heet

(Een oplossing van acorus en anderen geneesmiddelen) salmen met een druppel smaels in een penne ghedaen aen de oghen beseghen

Teghen pijn der moyer siecht acorus ende sidt daer op

Men seet als yemant acorus by hem draegt dat hy nimmermeer den bloyende lichaam of roet merizoen en crycht noch spasnum dats vertrecking der leen

V SULKER of Acetosa

H.lat. Acetosa. Sueramprich

H.i.d. In de tafel : sulfer (sic). In de tekst : zulker

Vorst. In de tafel : sulfer (sic)

Back. In de tafel : solfer (sic)

Identifikatie :

« Es som tam of domestike die inde hoven wast » : mogelijks *Rumex acetosa* L.; Veldzuring, hofzuring, huiszuring

« som wilt buten wassende » : wellicht *Rumex acetosella* L.; Schapezuring

Bijzonderheden :

Teghen sweerende scorftheit ende excorciacie of afvilling des naghels dat self es oeck goet teghen plecking des vels als morphea ende ciupende siecten of scorftheien als serpigo

Serapio ende Avicenna segghen eest dat yemant van zulker aet oft ghesoyen daer af dronck ende der na van scorpionen ghesteken ware ten sal hem niet letten. daer om eest goet teghen venijn

Men seyt seghet Avi (cenna) eest dat men die wortel van sulker in den hals leet der ghenen die scrofule heft dat hyse quit wort

VI AGRIMONIA

H.lat. Agrimonia. Odermenich

H.i.l. en H.c.f. Agrimonia. Odermenich

H.i.d. In de tafel en de tekst : agrimonie

Identifikatie : *Agrimonia Eupatoria* L.; Agrimonie, leverkruid

Bijzonderheden :

Agrimonie es goet om te pissen. opende verstoppinghe groen ghestoten ende met sulker water ghedronken es teghen quade puusten als antrax ende teghen beten der serpentes of der verwoeder honden buten op gheleyt eest oeck goet teghen dat selve

VII LOECK of alleum

H.lat. Alleum. knobelauch

H.i.d. Rustieren driakel, tam loeck of huusloeck, scordeon

Vorst. en Back. Loeck. In de tekst : loec, loeck, huysloock, den rustieren drieakel

Identifikatie :

« dats een plante wel bekend die es twerley als tam die inde hoven wast (tam loeck of huusloeck) » : *Allium sativum* L.; Knoflook

« ende wilt die scordeon heet » : *Teucrium scordium* L.; Watergamander ofwel *Teucrium scorodonia* L.; Wilde gamander

Bijzonderheden :

Rp. loeck saet ende sayet ende tsaet dat daer af comt sayet voert dat doet V. of VI werven. dan sal dat leste loeck fenijn worden. daer om salmen loeck verplanten ende niet versayen om deser saken wil ende anders gheen alist dat die hoveners niet al en weten
hets oeck den rustieren goet die overdaechlick couwater drinken ende grove spise ende cou eten daer om seet men dat loeck der rustieren driakel es
loeck corrigeert ende betert tdwater dat nae zijn eten ghedronken wordt; daer om eest den scepvaerders die dick quaet water drinken goet gheten

VIIJ KRIEKEN OVER ZEE

of boberellen dats alkakengi oft nae serapio kekengi.
zijn de tweetste manier van nacht scaye

H.lat. Alkakenge. Boberellen

H.c.f. Alkakenge. Krieken over zee. In handschrift : of boberellen

Vorst. Krieken van overzee of boberellen dats alkakengi oft nae serapio kekengi. In de tafel : alkekengi

Back. oft nae serapio kakengi. In de tafel : alkekengi

Identifikatie : *Physalis alkekengi* L.; Jodenkers, krieken-van-overzee (Behoort tot de Solanaceeën, zoals hier reeds werd opgemerkt!)

Bijzonderheden :

zy hebben blaers ghelijc der nacht scayen : zy hebben manieren van bleeskens daer roye vruchten in zijn als wijn besien

Teghen asma dats swaren azem

IX REYNVAEN

of athanasia of tanacetum som heetent ameos maer ameos
es anders (deze laatste zin is van de hand van de vertaler,
komt niet voor in de Latijnse uitgaven)

H.lat. Ameos. Reynfar. In de tekst : Ameos seu athanasia seu tanacetum

H.c.f. Ameos. Reynvaen. Inde tekst : Ameos seu athanasia seu tanacetum

H.i.d. In de tafel : Reijnvaen

Vorst. en Back. Reynvaen athonasia of tanacetum

Identifikatie : *Tanacetum vulgare* L.; *Chrysanthemum vulgare* (L.) Bernh.; Boerenwormkruid, reinvaren

Bijzonderheden :

zap van reynvaen met honich ghemingt doet (=doodt) de breedc wormen inden buuck die ascarides cucurbitini heeten die van groven flumen comen

Teghen de cou pisse oft teghen die gheen die met zwaricheyt pissen

X DILLE

of anetum

Identifikatie : *Anethum graveolens* L.; Dille

Bijzonderheden :

dille olie met olie van oelzaet (=papaverzaad) ghemingt op de slapen vanden hoye (=hoofd) ghestreken doghet slapen
poyer van dilzaet in supenen vleessop oft pappen ghegheven es goet den vrouwen want het doet de melck in de borst overvloyen
Aschen van dilzaet zijn goet op de spenen vanden eerse

XI EPPE

of ioffrou merck es apium

H.lat. Apium. Eppe

H.c.f. Apium. Eppe. In handschrift : of ioffrou merck

H.i.d. In de tafel : eppe of ioffrou merke

Vorst. Eppe oft ionffrou merck es apium. In de tafel : ioffrou merke

Back. Eppe oft iouffrou merck is apium. In de tafel : ioffrou mercke

Identifikatie : Eppe es veelderleye

als tam die in de hoven wast: *Apium graveolens* L.; Selderie, tuineppe
Ende wilt dat int wilt wast : *Ranunculus ficaria* L.; Speenkruid,
kleine gouwe

oock een ander esser dat int water wast : *Ranunculus aquatilis* L.;
Water ranonkel, waterhanevoet

Bijzonderheden :

die de kinder soghen selender af wachten op dat kint de vallende sieckte niet en krijgt noch sot en wort want het ontbint de materie ende iaegse opwert die ganghen der kinderen sijn nau daer om zijns bereet de vallende sieckte te crighen

XII BIVOET OF ARTHIMESIA

het heet mater herbarum dats moeder der cruden

H.lat. Arthimesia. Bifoisz

H.c.f. Artimesia. Bivoet

H.i.d. In de tafel : byvoet

Back. Bivoet of arthymesia

Identifikatie : *Artemisia vulgaris* L.; Bijvoet, edelruit

Bijzonderheden :

Teghen tenasmonem dats appetijt van sciten sonder yet te connen doen die wt couder zaken compt leght griex peck op de colen ende dien asem sal die sieck van onder al den eers ontfaen dan wermt bivoet in wijn ende lechten op eenen molensteen daer die sieck op sidt want het es gheproeft

ende pessarisieren poyer van bivoet ende van doye netelen es goet teghen apostonien die glandines heeten die ontrent den ers oft de coren comen bivoet in huus gheleet ende gheroeckt veriaecht de duvelie

XIII SARASINE OF LANGHE HOELWORTEL

of aristologia longa

H.lat. Aristologia longa. Osterloczi

H.c.f. Aristologia longa. Sarasine. In handschrift : sarosenoese

Vorst. Sarasine oft lange hoelwortel. In de tafel : Sarasi^ejne of langhe hoelwortel

Back. Sarasi^ejne oft lange hoelwortel. In de tafel : Sarasi^ejne of lange hoelwor^tele

Identifikatie : holwortel es twee^rleye

als lang hoelwortel : *Aristolochia longa* L.; *Aristolochia parvifolia* Sibth.; **Gemene pijpbloem**

ende ronde hoelwortel : (zie volgend kapittel)

Bijzonderheden :

dees wortel in huus gheroeckt veriaecht duvelij^e ende de duvels

XIIII RONDE HOELWORTEL

H.lat. *Aristolochia rotunda*. hoilwortz

H.c.f. *Aristolochia rotunda*. Holwortel

Identifikatie : *Aristolochia rotunda* L.; *Aristolochia pallida* Willd.;
Ronde aristolochia

Bijzonderheden :

de wortel salmen eer si blomen heeft vergheren : de wortel der ron^der hoelwortelen es machtegher dan der langher in te ghenesen

XV WILDE NARDUS

of asarum

H.lat. *Asarum*. Haselwortz. In de tafel : Asarabacca

H.i.l. *Asarum*. haselwortel. In de tafel : asa rabacca

H.c.f. *Asarum*. Haselwortel. In de tafel : asa rabacca. In handschrift:
of wijlde nardus

H.i.d. In Part. I, cap. 47 : Asara baccara dats asarus of wild nardus

Identifikatie : *Asarum europaeum* L.; **Mansoor, wilde nardus, hazelwortel**

Bijzonderheden :

Alles dees sijn goet segghen verstopping der leveren. der melten ende segghen der gheelsucht of gheel vrouwe
dits oeck goet segghen der artetike segghen die sciatica dats pijn^e in der hope

XVI MILDE OF MELDE

of atriplex

H.lat. *Atriplex*. Schisz melde

Back. Milde oft melde oft ateriplex

Identifikatie :

Milde die in de hoven wast : *Atriplex hortensis* L.; **Tuinmelde, tuin-
ganzevoet**

die int wilder wast : *Atriplex hastata* L.; *Atriplex latifolia* Wahl.;
Pijkvormige melde

Bijzonderheden :

Gheeten es goet tsegghen dissenteriam dats villingh der dermen

XVIJ CALFS VOET OF AARON
of aron of iarus

H.lat. Aaron. Aron. In de tafel : de aaron vel iaro

H.i.l. In de tafel : de aaron vel iaro

H.c.f. Aaron. Aron. In handschrift : vel iarus vel iarcus pes cabal-
linus Calfsvoet of aaron

H.i.d. In de tafel : calft voet of aaron

Vorst. en Back. : iarcus

Identificatie : *Arum maculatum* L.; *Arum vulgare* Lam.; Gevlekte
aronskelk, kalfsvoet, aaronsbaard

Bijzonderheden :

oeck eest goet tseghen ficus : dat siin swerende hertheijen : omtrent
den ers. tseghen scrofulas dat siin manieren van herde buijlkens oft
clieren ware ende verherde apstonien

aron met ossen mest gheminght gheneest fleersijn in den voet

XVIIJ MUYSOREN
of auricula muris of pilosella

H.lat. Auricula muris. muszore

H.c.f. Auricula muris. Muisoren. In handschrift : vel philoselle. Van
een andere hand : pilosella

H.i.d. In de tafel : muys oore. In de tekst : mwijs ore, muys oore

Back. Muys ooren

Identifikatie : *Hieracium pilosella* L.; Langharig havikskruid, muisoor

Nota :

Op de afbeelding is de beharing der bladeren geïdealiseerd weergege-
ven. Uit de vergelijking met de afbeelding die Dodoens (e.a.) ervan
geeft is niet met zekerheid uit te maken of het hier gaat om *Hieracium*
pilosella L. (bij Dodoens Groot Pilosella oft Groot nagelcruyt) ofwel
om *Gnaphalium dioicum* L.; Droogbloem, rozenkransje (bij Dodoens
Cleyn nagelcruydt oft Tweede sorte van pilosella)

XIX NEECHBREE
oft plantago oft sarnoglossa

H.lat. Arvoglossa. wegebreide. In de tekst : arnoglossa sive plantago

H.i.l. Arvoglossa. Weghebladere. In de tafel : arnoglossa

H.c.f. Arnoglossa. Weghebladere. In handschrift : vel sarnaglossa.
Van een andere hand : plantago

H.i.d. In de tafel : weechbrede. In de tekst : wegbre, weeghbree,
weghebre, weghebre

Vorst. Weechbree of plantago of sarnoglossa

Back. Weeghbree

Identifikatie : ende es twederande als meeste ende minste

meeste : *Plantago major* L.; Grote weegbree

minste : *Plantago lanceolata* L.; Smalle weegbree, hondsribbe

Bijzonderheden :

buten salmen de lever striken of epithimeren met zap van weeghbree
es goet tseghen eenderande zeer dat heilich vier heet : of wilt vier seg-
ghen der sommigeghen

es goet tseghen twijsten ende stinckende mont tseghen heete colerike
oft vierechteghe apstonien eest oeck goet

XX (Geen onderschrift)

dats *salvia agrestis*

Uit de tafel vooraan kunnen we de titel rekonstrueren : Wilde savie
of reyn vaen dats *salvia agrestis*

H.lat. *Ambrosiana*. Wilde selbe

H.i.l. *Ambrosiana*. Wilde salvie

H.c.f. *Ambrosiana*. Wilde salvie. In handschrift : of reyn vaen.
In marge : *Salvia agrestis tanacetum*

Vorst. en Back. hebben evenmin een onderschrift en beginnen : dats
salvia agrestis

Identifikatie : dias (*corides*) seet dat *ambrosiana* heet een manier van
bivoet die *tanacetum* heet.

Welke plant hier beschreven wordt is mij niet duidelijk. Over reyn
vaen werd reeds in Cap. IX gehandeld. Gewoonlijk wordt onder wilde
savie *Eupatorium cannabinum* L. verstaan, doch over deze plant han-
delt cap. LIJ. Zelfs Matthiolus, in zijn kommentaar op Dioskorides
moet erkennen dat hij niet weet wat door *Ambrosia* verstaan moet
worden : « *Ambrosia vagi nominis est & circa alias herbas fluctuans* ».

Bijzonderheden :

wilde savie met ander savie die in de hoven wast ende venkelzaet in
wijn ghesoijen drinckt teghen emigraneam dats pijn in de een helft
vanden hoije.

XXI

Hondert hoijen of wilde lelien of *affodillus* of *albucium*

H.lat. *Affodillus*. Wild swertel

H.i.l. *Affodillus*. Hondert hoyen

H.c.f. *Affodillus*. Hondert hoyen. In handschrift : 100 capita. 100
hoefde. Van een andere hand : wilde leleyen. *albucium*

H.i.d. *Affodillus* of hondert hoofde

Vorst. Hondert hoyen oft wilde lelien oft *affodillus* of *albucium*

Back. Hondert hoiien oft wilde leleyen oft *affodillus* oft *albricium*

Identifikatie : *Asphodelus albus* Mill.; Witte affodiel, affodiellelie

Bijzonderheden :

es goet teghen die gheswillen omtrent den oghen of teghen ordeolum
dats een lang apstoinen der ghersten ghelijck of een clein apstonie in
dat ende des oegscheles

Teghen ghebrech in der blasen als coupis ende dissurie dats nu wat
pissen ende over een uure noch wat &c.

tegghen de waterzucht wijt couder saken als *leucofleumantia* ende
yposarcham

XXIJ WATERWILGHE
of agnus castus es een boem

H.lat. Agnus castus. schaiffmulle

H.c.f. Water wilge

Identifikatie : *Vitex agnus-castus* L.; Kuisboom

Bijzonderheden :

Een sponce in : ende wijt ghedout in der siedinghe van waterwilghe op de manlijcheijt gheleijt bedwingt der oncuyscheyt. Sommighen maken van den blaijeren een bed om dat si suver souden sijn tseghen litargiam dats een apstonie achter in de hersene

XXIJJ BERNAGE
of bernaidge of borago

H.lat. Borago. borisz

H.i.d. In de tekst : bernaijge, bernagije, bernaedse. Part. I, cap. LIX : bernaydze; Part. I, cap. XCVI : bernaydse; Part. IV, cap. X : boernagie. In de tafel : Bornagie

Vorst. en Back. In de tafel : bernagie

Identifikatie : *Borrago officinalis* L.; Boragie, bernagie

Bijzonderheden :

oock es si goet tseghen den hertvanck : tseghen dat in onmacht gaen ende den melanconosen : met vlees of in mannier van pottagien gheten. tseghen sincopim dats in onmacht of van hem selven te gaen.

XXIIJJ OSSEN TONGHE

oft buglossa of lingua bovis dat es alle ens
want het ghelijckt de tonghen van den osse

H.lat. Buglossa. Oschen zungen. In de tekst : buglossa sive lingua bovis

H.i.l. Ossen tonghen

H.c.f. Ossen tonghen. In de tafel : boglossa

H.i.d. In de tafel : ossen tong of buglossa. In de tekst : ossentong

Vorst. Ossen tonge. In de tafel : ossen tonge

Back. Ossen tonge. In de tafel : ossentonghe

Identifikatie : *Anchusa officinalis* L.; Ossentong

Bijzonderheden :

dat self es oock goet tseghen alcolam dat sijn pwijskens in den mont. sonderlinghe die den ionghen kinderen comen wijt hitten des monts

XXV BOTTONIE OF BETONIE
dat es betonia

H.lat. Betonica. Bethonich. In de tafel : bethonica

H.i.d. Betonica. Bethonich. In de tafel : Bethonica

H.c.f. Betonica. Betonich. In handschrift verbeterd in betonie

H.i.d. In de tekst : bettoni, bettonie

Identifikatie : *Betonica officinalis* L.; *Stachys betonica* (L.) Benth.; *Stachys officinalis* (L.) Trevisan; Koortskruud

XXVI BEREN CLAUWE
of branca ursina

- H.lat. Brauca ursina. Beren klauw. In de tafel : Brauca ursina
H.i.l. Brauca ursina. Meren clau
H.c.f. Brauca ursina. Meren clau. Handschrift verbeterd; Branca
ursina. beren clau
H.i.d. In de tekst : Beeren clauwe. In de tafel : beren clau
Vorst. Branca ursina. In de tafel : berenclau
Back. Branca ursina. In de tafel : beerenclau
Identifikatie : **Heracleum sphondylium L.**; Berenklauw, varkenskool,
heelkruid

XXVIJ BEETE
of bleta of beeta

- H.lat. Bleta. Romse kole
H.i.l. Bleta. Roomsche Kolen
H.c.f. Bleta. Roomsche Kolen. In handschrift : of beeten
Identifikatie : ende es tweederlei
als witte : **Beta cicla alba L.**; Snijbiet, witte beet
ende swerte : Mogelijks wordt hierdoor rode bedoeld? **Beta vulgaris**
var. **rubra L.**; Biet, rode biet
Bijzonderheden :
es goet tseghen dat heijlich vier of tseghen ignem sacrum dats aleven
seens : ende tseghen de erisipille dats een apstonie van vierechtegher
coleren (=gal)
oock tseghen plecking of morphea
oock tseghen impetiginem dats een smetting in dat vel die rwitechtich
of rou es

XXVIIJ TEESKENS CRWIJT
of bursa pastoris of sanguinaria

- H.lat. Bursa pastoris. Teschen krut. In de tekst : Bursa pastoris sive
sanguinaria
H.c.f. Bursa pastoris. Teschen cruyt. In handschrift : Sanguinaria
of stop bloet
H.i.d. In de tekst : teskens crwijt. In de tafel : Teskens cruit of
stop bloet. Part. V, cap. I : Bursa pastoris dats sanguinaria
of na de sommige in duytsche teskens cruit
Vorst. en Back. Teskens cruyt
Identifikatie : si es tweeleye :
de een heeft blaijeren in maniere eender teschen : **Capsella bursa**
pastoris Medik.; **Thlapsi bursa pastoris L.**; Herderstasje, tesken-
kruid
de ander heet centinodia ende es een crwijt op der erde crupende;
hebbende blaijeren ghelijck rute ende zaet omtrent de blaijeren.
het heet oock lingua passerina of muschen tonghe : **Polygonum**
aviculare L.; Varkensgras, duizendknoop, mussentong, vogelgras

In de Pharmacopoea Galeno-chemico-medica van Wouter van Lis (1747) staat nog over de verwantschap van beide planten: « Deszelfs (= *Polygonum aviculare*) Bladeren betonen de krachten van de Herders Tas ».

Bijzonderheden :

Het es oeck een overste medicine den dissentericis dat sijn die den lichaem roet met scaffeling van dermen hebben.

ende tseghen flegmonen dat sijn apstonien of pwijsen van heeten bloede ende den bloet spuende menschen...buten op de deermen soe leghe teskens crwijt weghebree : bolus armenus. ende wijt van den eije met reghwater ghesoijen want het zeer hulpt

XXIX BERBERUS of berberis of amiberberis

H.lat. Berberus. Versilz. In de tafel : berbaris

H.i.l. Berberus. Versilz. In de tafel : Berbaris

H.c.f. Berberus. Versilz. In de tafel : berdaris. In handschrift : vel amiberberus

Identifikatie : het es een spruijte met doernen

Berberis vulgaris L.; Zuurbes, zuurdoorn

XXX BASELIKE of baselicon of ozimum

H.lat. Baselicon. baselich

H.i.l. Baselicon. baselich

H.c.f. Baselicon. Maselick (sic). In handschrift : vel osimum basilike.
In de marge : Gariofilata

H.i.d. In de tafel : basilike

Vorst. en Back. Osimum. In de tekst : ozimum

Identifikatie : es tweeleijs :

die een es gariofilata want si eenen roeck van groffels naghelen heeft ende es heet in den iersten graet ende droeg in den .ij.den : deese es van meerder macht : **Geum urbanum L.; Nagelkruid, gezegend kruid** (waarover meer in cap. LXVIJ)

Maer dat gheel ozimum es heet ende droeg in den iersten graet : **Ocimum basilicum L.; Basiliëkruid, balsemkruid.** of mogelijks : **Ocimum minimum L.; Klein basiliëkruid**, door Dodoens « Cleyne Basilicom » geheten : « dan sommige noemense in Latijn oock Basilicon Garyophyllatum, dat is Basilicom met reuck van Geroffels naegelen », wat ons meteen het inzicht van de schrijver om gariofilate en ozimum als één soort voor te stellen, verduidelijkt

Bijzonderheden :

Sommeghe meijnen waert dat ijemand van basilike nutte ender binnen dien selven daeghe van eenen scorpion ghesteeken waer dat hi niet en sou daer af ghenesen. Maer het es al valsch

tseghen den lichaem (=ontlasting) wijt couwen sonderling als es lienteria dats den lichaem van gheen onthouinghe der spisen

XXXI BRIONIE

of brionia

sommeghe heetent wilde zewael of witte wigaert

H.lat. Brionia. roselwortzel

H.i.l. Brionia. Witte wygaert

H.c.f. Brionia. Witte wijnghart

Vorst. Brionia. Wilde zeewael of witte wigaert

Back. Bryonia. Witte wijngaert

Identifikatie : *Bryonia alba* L.; Heggerank, witte brionie

Bijzonderheden :

gheneest verwandelt ende opent pannoricium dats een scerpe apostonie aen den naghel

XXXIJ CICOREIJE

of heemelslotel of cicorea

H.lat. Cicorea. Sonnenwirbel

H.i.l. Cicorea. Hemel slotel

H.c.f. Cicorea. Hemelslotel. In handschrift : gout blomen

H.i.d. In de tafel : cicoreye, hemel sluetel

Vorst. Cicoreije oft hemelslotel oft cicorea. In de tafel : cicoroye of hemel sluetel

Back. Cijcoreije ofte hemelslotel oft cijcorea. In de tafel : cicoroye oft hemel sluetel

Identifikatie : es tweerleije :

te wetene die in de hoven wast : *Cichorium intybus* L.; Cikorei

ende die int wilt wast : *Cichorium endivia* L.; Wilde cikorei, bitter-peen (waarover meer in cap. LII)

XXXIIJ STEENMUNTE

of catten mente of de sommeghe cattencruijt dats

calamentum : oeck heetet wilde poleij

H.lat. Calamentum wilde polei. steinmintz

H.i.l. Calamentum. Steen munte

H.c.f. Calamentum. Steen munte. In handschrift : of catten cruyt of munte of nepte oft wilde poleije

H.i.d. In de tafel : catten cruyt, nepte, wilde poley of steenmunte of calamentum

Vorst. catten cruyt, wilde poley

Back. catten munte, catten cruyt, wilde poley

Identifikatie : hets drierley te weten :

(1°) een die hoeren roeck ende blaijeren es ghelijck onser vrouwen wiechstroee dats poleije dan dat de blaijeren meerder siin : sommeghe noement wilde poleije : *Thymus serpyllum* L.; Wilde tijm, kwendel

(2°) die ander heet nepita. Mogelijks *Nepeta cataria* L.; *Cataria vulgaris* Moench; Katteskruud, neppe, kattenmunt

(3°) der derde es ghelijc der wilder munten dan dat der blaijers langher dan der munte sijn. Misschien wel *Mentha rotundifolia* L.; Rondbladige munt.

Men bemerke dat het steeds zeer moeilijk — om niet te zeggen onmogelijk — is, de muntsoorten bij de oude schrijvers te willen uiteenhalen.

Bijzonderheden :

dit crwijt ghebroken met lutter eeckx (=azijn) ende souts ghemingt op der polst van handen ende voeten gheleet es goet segghen der beefing of scuding int aenghaen des corts

dat self es goet tsegghen der pijn in de side langs de hoep nierwerts ende heet sciatica alst daer op ghestreeken wort

zoe doodet de platte ende langhe wormen in de ooren

Een mannier oft eere clisteer waer of een poppeken in de moiher ghedaen van calamentum ghestoten met wijn ghemingt doodt ende verdrijft der vrucht in den lichaem

XXXIIIJ SANTORIE

of centaurea sommige heeten eert galle

H.lat. Centaurea. Dusent gulden

H.i.l. Centaurea. Dusent gulden

H.c.f. Centaurea. Dusent gulden. In handschrift : of santiora

H.i.d. In de tekst : zantorie

Identifikatie : Si es tweerleije

als de meerdere : *Centaurea centaurium* L.; Groot duizendguldenkruid

ende de mindere : *Centaurium minus* Moench.; Duizendguldenkruid, koortsbloemen, galle der aarde

Bijzonderheden :

Santorie es gheheilsem want doetmen satorie in eenen siende (=ziedende) pot daer vleesch in es dat in stucken ghesoijen es. die santorie doet die stucken weer om aen een heijlen

XXXV WILT SOFFRAEN

of cartamus

het beste dees crwijts es dat zaet dat heeten

de sommige papegaijzaet

H.lat. Cartamus. wilde soffraen

H.i.l. en H.c.f. Cartamus. Wilde saffraen

Vorst. Wilt soffraen of tartamus (sic). In de tekst : cartamus

Back. Wilt sofferaen of tartamus (sic). In de tekst : cartamus

Identifikatie : *Carthamus tinctorius* L.; Saffloer, bastaardsaffraen

Over de zaden zegt Chaumeton : « on les appelle vulgairement graines de perroquet, parce que ces oiseaux en sont très friands » (Flore medicale, 1815, II, p. 168)

Bijzonderheden :

sommeghe meijnen hiel ieman in sijn hant der wortel van cartamus ende waer van eenen scorpioen ghesteeken hi en sal der pijn niet ghevoelen : ende worpt hise wech hi salse ghevoelen

XXXVI HONS TONGHE

of lingua canis of cinoglossa es ghesheet van
cinos dats een hont ender glossos dats een tonghe

H.lat. Cinoglossa. Hundes zunge. In de tekst : cinoglossa .i. lingua
canis

H.i.l. Cinoglossa. Hontz tonghe

H.c.f. Cinoglossa. Hontz tonghen. In handschrift : vel lingua. Honst
tonghen

Vorst. Hons tonghe

Back. Honts tonge. In de tafel : Honts tonghe

Identifikatie : Dit crwijt es ghelijc der weechbree anders dat der hons
tonghe heeft ribbekens in der blaijers : weghebree heeftse in de bre-
kinghe : *Cynoglossum officinale* L.; **Hondstong**

Bijzonderheden :

daer in ghebajit es goet tseghen gomorreum dats dat men tseghen sinen
wil sperma of sijn natuere qwijt wort

Nempt honstonghe met dat hert van een cleijn vorsken met sijnder
matricen oft moijer legse waer ghi wilt. Ende weijnich daer na seldi
alle de honden van dier plaetzen vergheren Eest dat ghi oeck dit selve
onder den dwijm of groeten teen van den voet doet alle de honden
selen swighen ende en selen niet moghen bassen Oeck eest dat ghi dit
self aen de hals ens honts bint alsoe dat hijt met synen wijl (l. mwijl)
niet al en can ghecrighen die hont sal ghelick eenen raye (=krans,
ronde, tol) om drayen toet dat hy valt op die eerde als of hij doet
waer dijt es byonsen tijden waer ghevonden seet albertus van de
crachten der cruden

XXXVIJ CAMILLE

of camomilla

H.lat. Camomilla. Camillen. In de tafel : Cammomilla

H.i.l. en H.c.f. Camomilla. Camillen. In de tafel : Cammomilla

H.i.d. In Part. I, cap. LVIIJ : Camil blomen

Identifikatie : *Matricaria chamomilla* L.; **Echte kamille** en/of *Anthemis
nobilis* L.; **Roomse kamille**

XXXVIIJ CAMEPITHEOS

of de groete gamander het heet oeck groete camecreos

H.lat. Camepitheos. grosz gammandre. In de tafel : camepитеos

H.i.l. Camepitheos. groot gainandre. In de tafel : camepитеos

H.c.f. Camepitheos. groet gamandre. In de tafel : camepитеos

H.i.d. In de tafel : grote gamandre of camepитеos

Vorst. Camipiteos of de groete gamandre

Back. Camipiteos oft die groot gamandre

Identifikatie : *Ajuga chamaepitys* (L.) Schreb.; *Teucrium chamaepitys*
L.; **Akkerzenegroen**

Bijzonderheden :

het gheneest de gheel vrouwe die sieckte der nieren als neffoesis
gheneest de wonden ende verbiedt die verbredinghen der formicen :

dats een cleyn pwijste met ioeckskel met groeter pinen : met hitten
ende barringhe

XXXIX STEENRUTE

of vrouwen conthaer of minnen haer : of ioufrouwen haer
es een ende heet capillus veneris of adiantos. pan(decta)
ende iohannes mesue in dit capittel segghen dat capillus
fontium : ende na de sommeghen coriandrum putei : hets een
crwijt welckx blaijeren sijn kalanders blaijeren ghelijck.

dia(scorides) heetet politricon : al dese namen comen op een wijt

H.lat. Capillus veneris; steyn rute. In de tekst : capillus veneris alio
nomine adiantas

H.c.f. Capillus veneris. Steen ruet. In de tekst : Capillus veneris alio
nomine adiantas. Pan. iohannes mesue cap. de capillo veneris
dicitur capillus fontium et secundum quosdam coriandrum
putei nuncupatus

Vorst. Steenrute. iouffrouwen haer

Back. Steenruyte. iouffrouwen haer

Identifikatie : Steenrute wast wijt der sonnen in waterechteghe plaetzen
op vuchteghe muren of natte wanden bi fonteijnen. *Adiantum*
capillus veneris L.; Venushaar, steenruit, maanvaren

XL EIJWIJN OF SIBOLLEN

of cepe of cepa

H.lat. Cepe. Czwebeln

H.i.l. en H.c.f. Cepe, Enyuin. In de tafel : cepia

H.i.d. In de tafel : eyijwn (sic). In de tekst : eijwijn

Vorst. Eijwijn. In de tafel : eywijn

Back. Eywijn

Identifikatie : « die langhe ende roije es scerper dan de ronde ende der
witte ». F. van Ravelingen : « De gemeynste ende bekendste van alle
de bulben oft clisterachtige wortelen sijn de ayuynen... Som heetense
hier te lande Swevel na den Hooch-Duytschen : somtijds ooc Enjuyn
in Fransch Ciboule, Siboule; ende Ceboule ». De lange kunnen we
identificeren met de *Cepa oblonga*, langen ayeuyn van Dodoens :
Allium fistulosum L. De ronde : *Allium cepa* L.; Ui, ajuin

Bijzonderheden :

Eijwijn met der swalewen neste ende hoenich ghemingt es goet op de
apstonie in de keele van buten gheleet

Op de wijtvalling van den haer striket zap van eijwijn op de plaetse :
op den baert ghestreken doet den baert wassen : want wrijving met
eijwijn opent der gaetkens makende der plaetse beqwaem om dat haer
te wassen : soet Sera (pio) bevonden heeft.

XLI KALANDER

of coriander of coriandrum

Back. Coryander

Identifikatie : *Coriandrum sativum* L.; Koriander, wandelkruid

Bijzonderheden :

versch coriander es cout ende stupefactijf dats een mesleekcheijt of wonderleecheijt of slaepinghe water in den lijf makende. het doet sincopim hebben dats in onmacht gaen want met sijnen rueck verstivet de lochten ende winden de te hoofde vlieghe
het zap van coriander in de ooghen ghedropen es goet tseghen der slaeing of clopping dats pulsatio in de ooghen .

XLIJ CUSCUTA OF PODAGRA

es sijde opt vlas of wranghe int vlas
hets een dinck opt vlas ghewonnen

H.lat. Custuta. Syde uff flasz

H.i.l. Custuta. Wranghe

H.c.f. Custuta. Wranghe. In handschrift : vel podagra of zide. Een andere hand verbetert custuta in cuscuta

H.i.d. In de tafel : zide of wranghe. Part. I, cap. XXIIJ : Cuscuta of wranghe in de vlasse

Vorst. es side

Identifikatie : *Cuscuta epilinum* Weihe; Vlaswarkruid, wrangkruid

XLIIJ CIPERUS

H.lat. Cyperus. wild galien. In de tafel : ciperus

H.i.l. Cyperus. Wild galien. In de tafel : ciperus

H.c.f. Cyperus. Wilt Galien

H.i.d. In de tafel : cyperus

Back Cyperus (ook in de tafel)

Identifikatie : « heds een driehoekich crwijt ».

Het meest kans maakt *Cyperus longus* L.; Cypergras, wilde galigaan, door Caspar Bauhinus genaamd *Cyperus odoratus radice longa, sive Cyperus officinarum*. Het hoeft evenwel gezegd dat in onze streken (zie o.a. Ph. Insulensis 1772) ook de *Cyperus rotundus* L. officinaal was. De afbeelding, die ons gewoonlijk weinig wijzer maakt, toont ons lange rietachtige bladeren, aan de wortel zijn aanwassen getekend, wat misschien wel op *Cyperus rotundus* wijst.

Bijzonderheden :

die sieding van ciperus met steenbreeck in wijn met eender sputen in de manlike roije ghedaen breekt sekerleek den steen

Tseghen litargiam dats vergheering of een apstonie van flumen achter in de hersene een de beste medecine Nem ciperus dat ghebroken es siedet in de olie toet dat sij bicans verteert si. daer na settet op de colen ende de sieke sal den roeck doer noes ende mont ontfæen dicke (=dikwijls) van ciperus ghenut doet lazarus worden want het verbart dat bloet

XLIIIIJ GOUWORTEL

of sceelwortel of celidonia

H.lat. Celidonia. Schelwortz

H.i.l. Celidonia. Scheelwortel. In de tafel : de celodonia
H.c.f. Celidonia. Scheelwortel. In de tafel : de celodovia. In hand-
schrift : gouwortel

Back. Gouwortele ofte sceelworttel

Identifikatie : Si es tweerleije te weeten

(1°) meerder : *Chelidonium majus* L.; Stinkende gouwe, schelkruid

(2°) ende minder : *Ranunculus ficaria* L.; *Ficaria ranunculoïdes*
Moench.; *Ficaria verna* Huds.; Speenkruid, kleine gouwe

« nochtans de een nempt men voer dander »

Bijzonderheden :

om de stonden te doen comen ende de moijer te suveren siedt gou-
wortel daer in doet een sponcie dicke ende legse op de moijer. (er
wordt opvallend veel gewerkt met een « sponcie » gedrenkt in een of
ander kruidensap en gelegd op « de dermen » of « op de moijer » enz.)

XLV SCHIJTCRWIJT

of sporie zaet of catapucii of roercrwijs of catapucia

H.lat. Cathapucia. Sprinckwortz. In de tafel : catapucia

H.i.l. Cathapucia. Sprincwortel

H.c.f. Cathapucia. Sprincwortel. In handschrift : of scijtcruut

H.i.d. In de tafel : scytcruit of catapucia. In de tekst : scijtcrwijs,
scijtcruit

Vorst. Schijtcruyt of sporie zaet of catapucii of roercrwijs of cata-
pucia. In de tafel : scytcruyt

Back. Schijtcruyt of sporie saet oft catapucij oft roercrwijs oft
catapucia. In de tafel : scytcruyt

Identifikatie : *Euphorbia lathyris* L.; Kruisbladerige wolfmelk, spring-
kruid, schijtkruid

Bijzonderheden :

In dit kapittel wordt een recept gegeven van een « clareijt » d. i. een
kruidenwijn

XLVI COUWORDEN

of cucurbita : cucumeren of cucumber

citrullen of citrulli : melonen of melo

In de Nederlandse tekst : deeze .iiij. sijn de .iiij. cou zaijen (deze
toevoeging ontbreekt in de Latijnse teksten)

Identifikatie :

Couworden : *Cucurbita pepo* L.; Pompoen, kauwoerde

Cucumeren : *Cucumis sativus* L.; Komkommer ,augurk

Citrullen : *Cucurbita citrullus* L.; *Citrullus vulgaris* Schrad.;

Cucumis citrullus Ser.; Watermeloen

Melonen : *Cucumis melo* L.; Meloen

XLVIJ WILT RIET

of calamus aromaticus silvestris of calamus silvestris
het heet calamus agrestis ende es een maniere van gherse

Identifikatie : « de wortel dees wilts riet es seer riekende ende ghelijck calamo aromatico dats welriekende riet »

Uit deze passus valt te begripen dat het hier niet gaat om de calamus aromaticus, doch om een vervangmiddel. In de Ph. Insulensis 1772 lezen we bij Calamus aromaticus : « Cum raro ad nos afferatur, Acorus verus ejus est succedaneus ». En Nicolaes Lemery, bij Calamus verus seu amarus : « Dewyl dees calamus zeldzaam is, neemt men in zyne plaetse, in de theriakel en elders, den Acorus verus, die doorgaens Calamus Aromaticus genaemt word ». Ik geloof dat van Prooijen hier de oplossing brengt waar hij zegt : « nu is het echter mogelijk dat onder Calamusolie in de oudheid niet werd verstaan de vluchtige olie van onzen kalmus, Acorus calamus, doch de welriekende olie van uit Midden- en Zuid-Azië stammende z.g. gembergras, Andropogon calamus aromaticus » (Schetsen uit de geschiedenis der Drogerijen. Enschede, 1933).

Bijzonderheden :

dat self es oeck goet teghen de leecking der pissen als coupisse ende dien siecten der nieren

XLVIII KEMP of canapus of canabs

H.lat. Canapus. Hanff

H.i.d., Vorst. en Back. In de tafel : kemp

Identifikatie : **Cannabis sativa L.; Hennep, kemp**

XLIX DAUCUS CRETICUS of vogelnest

H.lat. Daucus creticus. Fogelnest

H.i.l. en Back. Vogelnest

Identifikatie : « daucus es tweerleije : te weeten

(1°) daucus creticus ende es van meester cracht van welck daucus creticus men hier spreckt : **Athamanta cretensis L.; Kandische belwortel**

(2°) dander es daucus asininus sommige heetent distel : het heet asininus want het die ezelen eeten : **Daucus carota silvestris L.; Wilde peen**

L DIPTAMUS

H.lat. Diptamus. Diptam

H.i.l. Diptamus. Diptam. In de tafel : Dyptamus

H.i.d., Vorst. en Back. In de tafel : Dyptamus

Identifikatie : « in heet sonderling steenechteghe plaetsen wast hij » :

Dictamnus albus L.; Dictamnus fraxinella Pers.; Essenkruid, witte dictam, diptam

Bijzonderheden :

Als dit crwijt van diptamus in hwijs ghestroijt wort zoe veriaeghet de fenineghe dieren

LI CLEIJN SPORIE
of *Esula minor*

H.lat. *Esula minor*. klein wolffwortz

H.i.d. In de tafel: cleyen sporie of *esule*. In de tekst: sporie of *esicla* (wellicht een drukfout voor *esula*)

Vorst. Cleyen sporie

Back. Cleyne sporie

Identifikatie: *Euphorbia esula* L.; *Euphorbia pinifolia* Link.; Heksenmelk, stompbladige wolfsmelk

Bijzonderheden:

in dat melc van sporie en es gheen goetheijt want het let hem dier nempt. der lantlopers hebben menegen menschen ghedoot met deezen melck overmits hoerder cleijnder const. men vraegder hen wat medicine dat waer diese te drincken ghaven si antwoorden dat melck van *esula* met olie de *olium sisaminum* heet ghemingt waer me si der sommige toet der doot toe purgeerden

Nota:

In dit kapittel wordt nog een recept van een « claerijt », kruidenwijn, gegeven.

LIJ ENDIVIE OF ADIVIE
of *endivia*

H.lat. *Endivia*. Genszczung

H.i.d. In de tekst: *endivi* en *adivi*

Bemerk dat H.i.l., H.c.f., Vorst. en Back. eveneens vernoemen: *adivie*.

Identifikatie: *Cichorium Endivia* L.; Wilde cikorei

LIIJ BOELKENS CRWYT
of *eupatorium*

H.lat. *Eupatorium*. wild selbe oder hertzcle

H.c.f. *Eupatorium*. Bolkens kruyt. In handschrift: of boelkens cruyt

H.i.d. Boelkens cruyt dat es *eupatorium*

Vorst. en Back. Boelkens cruyt

Identifikatie: Nota van de vertaler: « *Eupatorium* en es gheen wilde savie soe de meneghe segghen want boelkens cruyt of *eupatorium* wast veel hogher syn blayers noch synen smaeck en ghelict der wilder savien niet »: *Eupatorium cannabinum* L.; Leverkruid, boeltjeskruid

LIIJ ALANT. ENULA

H.lat. In de tafel: *Enula campana*

H.i.d. Part. I, cap. XXIIJ: *Enula campana* of alant

Identifikatie: *Inula helenium* L.; Alant, galant

Bijzonderheden:

die voerghenoemde plaester es goet tegen de pijn langs der siden neerwerts ende heet *sciatica*

LV LEVER CRWYT
of epatica

H.lat. Epatica. Lebberkrut
H.i.l. en H.c.f. Levercruyt
H.i.d. In de tafel : leewerck cruit dats epatica
Vorst. Levercruyt of epatica. In de tafel : leewerck cruyt
Back. Lever cruyt oft epatica. In de tafel : Leeuwerccruyt
Identificatie : « hets een cruit omtrent wateren of vochteghe steenen
wassende » : *Marchantia polymorpha* L.; *Steenlevermos*

LVI WIT NYES CRWYT
of elleborus albus of wit elleborus

H.lat. Elleborus albus. wisz nisz wortz
H.i.d. In de tafel : wit niescruyt vel elleborus albus. In de tekst :
wijt elleborus
Vorst. en Back. Wit nyes cruyt. In de tafel : Wit niescruyt
Identifikatie : Elleborus es twerleye als wit ende swert : wit heetet want
syn wortel wit es of want het den witten humoer als flumen purget
swert elleborus of des heylich kerst cruyt heet het swart want swert
humoer oft melancolie purgert
hier vindt men van elleborus albus ende int naeste capitel vind men
van elleborus niger.
Veratrum album L.; Witte nieswortel

Bijzonderheden :

de oude medicins plagen des witten elleborus wortel te besegen so wi
nu scamoneye besegen want die lichamen plagen veel sterker te sine
hoer ghewelt wel verdraghende. maer nu syn flauwer ende crancker
zoe datze elleborus noch syn ghewelt niet en souwen verdraghen. iae
met groter sorghen sou men moghen medicinen gheven die met hem
ghesterckt waren der om ensalmen cranken noch magher lyen sonder-
ling elleborum album niet gheven dye nau ofte smal in de borst
syn ensal ment oeck niet gheven want hed doet met ghewelt overghe-
ven ende van onder seer qwyet worden. mar flumechtighe vette lyen
die lichtelick sonder lettzel overgheven mach ment gheven nochtans
met groter sorghen

es goet teghen de iecht of fleersyn met venich alunir (?) ghemingt dat
es een vochticheyt die sout es bisonder de van ghesoutene vischen
ghemaect es als pekels herinck zop es (de Latijnse tekst is mij even
onduidelijk : cui marum almuri (?) admisceatur)

LVIJ SWERT NIESCRWIJT
of des heylichs kerst crwijt want het op de kerstnacht
bloijt : of elleborus niger

H.lat. Elleborus niger. swartz nisz wortz
H.i.d. In de tafel : des heylich kerst cruit of elleborus niger. In de
tekst : swert elleborus

Vorst. Swert nies cruyt of des heylichs kerstcruyt. In de tafel :
theylich kerst cruit

Back. Swert nyescruyt of des heylichs kerstes cruyt. In de tafel :
theilich kerst cruit

Identifikatie : **Helleborus niger L.**; Kerstroos, zwart nieskruid

LVIII ADICK of ebulus

H.lat. Ebulus. Atich

H.i.l. Ebulus. Adic

H.c.f. Ebulus Adic. In handschrift : of cleen wijlt vlier

H.i.d. In de tafel : adick of cleyn wilt vlier

Vorst. Adick oft ebulus. In de tafel : cleyn wilt vlier

Back. Adic oft ebulus. In de tafel : cleyn wilt vlyer

Identifikatie : **Sambucus ebulus L.**; Kruidvlier, hadik

Bijzonderheden :

het gheneest tegen de artetike dats pine in de leen of iuncturen ende
teghen dat fleersijn in handen ende voeten

LIX ONDERHAVE OF EDERA TERRESTRIS

H.lat. Edera terrestris. gunderebe

H.i.d. In de tafel : onder ave of edera terrestris

Vorst. Onderhave of edra terrestris. In de tafel : edera

Back. Onderhane (sic) of edra terrestris. In de tafel : edra

Identifikatie : **Glechoma hederacea L.**; Hondsdraf, onderhave

Bijzonderheden :

dat zap met den crude in de rechte oore ghedaen gheneest de pine
der tanden in de slinke syde

onderhave met de scorsen van noten de niet te vollen rijp en syn in
loege ghesoyen daer me dat hoeft ghewassen maket swart haer

LX VELUWE OF WEGHE

of edera arborea want het aen de bomen hangt also gheheeten
of van eeten wordt gheheeten want het van de gheyten gheeten
wort makende in hem voel melckx hoer wortele es van couder
naturen nakende de eerde si wast cout haer blayeren bliven
lang groen synde van bitteren amperechteghen of stiptiken
smaeck

H.lat. Edera arborea. ebich

H.c.f. Edera arborea. Weeche. In handschrift : of Velouwe

H.i.d. In de tafel : velouwe of edera arborea

Vorst. Weluwe of weghe oft edera arborea

Back. Veluwe oft weghe oft edera arborea. In de tafel : edra arborea

Identifikatie : Edera of veluwe es tweerleye te weeten wit ende swart
of menneken ende vrouwe die witte veluwe draegt witte vrucht. die
swarte veluwe draegt swarte vrucht.

Het gaat hier om *Hedera helix* L.; Klimop; boomveil. Het onderscheid in zwarte en witte is niet zo duidelijk, ofschoon Dodoens ook deze indeling aanneemt. De gewone klimop brengt zwarte bessen voort; er bestaan verschillende variëteiten, waarvan sommige met geelachtige bessen.

Bijzonderheden :

Met de veluwe plechmen die poeten te cronen in een teeken des scerps verstant ende der subtyl sinnen daer om so seet die grote albertus dat die grote alexander syn ridders met veluwen croende

LXI GRISECOM OF DUVEN KERVEL
hed heet fumus terre.

H.lat. Fumus terre. ertrauch

H.c.f. Fumus terre. Grisecom. In handschrift : of duven kervel

H.i.d. In de tafel : grisecom of duyven kervel

Identifikatie : *Fumaria officinalis* L.; Duivenkervel, aardrook

LXIJ VENKEL
of feniculus

H.lat. Feniculus. fenchel

H.i.l. en H.c.f. Feniculus. Vinkel

Back. Venckel

Identifikatie : *Foeniculum capillaceum* Gilib.; *Anethum foeniculum* L.; *Foeniculum vulgare* Mill.; *Foeniculum officinale* All.; Venkel

Bijzonderheden :

Die serpente als sij qway ooghen hebben striken hoer aen venkel

LXIIJ EERTBEZIEN CRUIT
of fragaria

H.lat. Fragaria. erverkrut

H.i.l. en H.c.f. eertbesien cruit

H.i.d. In de tafel : eerdtbesien cruit. In de tekst : fragaria

Vorst. en Back. Eertbesien cruyt of fragaria

Identifikatie : *Fragaria vesca* L.; Aardbei, woudaardbei

LXIIIJ ESCHEN
of fraxinus

H.lat. Fraxinus. Eschen baum

Vorst. en Back. Esschen

Identifikatie : *Fraxinus excelsior* L.; Es. Mogelijks ook *Fraxinus ornus* L.; *Ornus europaea* Pers.; Manna-es

Bijzonderheden :

de scorende vetticheit die gelick fungen op den esschen boom wast es bequaem der medicinen

die esschen blayeren syn teghent fenin goet. want dat zap daer uyt gedaen te drinken ghegheven es tegen serpente of fenin een grote

medicin. alsoo veel crachts hebbende dat serpent hoer scaye noch smerghens noch savens en geneeken. eest dat men tuschen dat vier ende de eschen blaeren een serpent leet liever salt int vier dan in de bladers loepen

LXV WITTE STEENBREC
of grana solis of milium solis

H.lat. Grana solis. Steyn brech

H.i.l. Grana solis. Steenbrec

H.c.f. Grana solis. Steenbrec. In handschrift : vel milium solis

H.i.d. In de tafel : Witte steenbreke .j. grana solis. In de tekst : steenbrecke, steenbreck

Vorst. en Back. In de tekst : steenbreeck cruyt, steenbreeke

Identifikatie : welckx saet es van der meester cracht ende es wit ront ende steenechtich wassende in scerpe hoeghe plaetsen. *Lithospermum officinale* L.; *Glad parelkruid*, *steenkruid*

LXVI HANENCAM OF GALLITRICUM
of centrum galli

H.lat. Galletricum. Scharlach. In de tekst : Gallitritu alio nomine ceptum galli

H.i.l. Gallericum. Hanencam. In de tafel : Galletricum

H.c.f. Galletricum. Scarlaech. In de tekst Galletricum alio nomine septum galli. In handschrift : et est species verbene of hanecam

H.i.d. In de tafel : gallitricum of hanekam

Vorst. en Back. In de tafel : hanenkam

Identifikatie : *Salvia horminum* L.; *Bonte salie*, *edele scharlei*, of mogelijks ook *Salvia sclarea* L.; *Scarlei*, *muskaatsalie*.

« ende es die ierste manier van verbena »; de verwantschap is moeilijk te verstaan

Bijzonderheden :

mackt met eender sponcien op de moyer een stoffing die in sieding van gallitricum van bivoet ende mater in wijne si ghedout dit salmen dycke doen want hijer met salmen die moyer die vercout es alder best bequaem maken om te ontfaen

LXVIJ GARIOFILAET OF GARIOFEL CRUYT
of gariofilata of sanamunda of avancia of lapagum dats al een

H.lat. Garioffilata. Garioffel crut

H.i.l. Garioffillata

H.c.f. Garioffilata. Garioffilaet. In handschrift : vel lapagum vel sana munda vel anancia

Identifikatie : *Geum urbanum* L.; *Nagelkruid*, *nagelwortel*, *gezegend kruid*

Bijzonderheden :

het heet gariofilaet want het heeft roeck dye de groffels naghelen ghelijket

LXVIII GANCIANE

of genciaen dat cruyt heet oeck ganciaen

H.lat. Genciana. Encien

H.i.l. Genciana. Encien

H.c.f. Genciana. Encien. In de tafel : Gentiana. In handschrift :
of genciaen

Vorst. en Back. In de tafel : Ganciaen

Identifikatie : *Gentiana lutea* L.; *Gentiaan*

Bijzonderheden :

Om de stonden te doen comen maect een pessarium dat es in dye
moijer ghelijck een clisteer in den ers

LXIX BREMPT

of genesta

H.lat. Genesta. Ginst

H.i.d. In de tafel : brem of genesta

Vorst. Brempt oft genistra

Back. Genestra

Identifikatie : « es een boemleen bringhende gheel bloemkens voert of
maenkens waren » : *Spartium scoparium* L.; *Genista scoparia* Lam.;
Cytisus scoparius Link.; *Sarothamnus scoparius* Wim.; Heidebrem
« Hets een ander manier van brem de genestria heet...ghelikende
deesen anderen ghenoomden brem Maer deze brem es cleynder
hebbende cleynder rijkskens ende smaelders die witte bloemkens
draghen ». We vinden bij Platearius iets dergelijks over «genestula» :
« similis est geneste sed minores habet stipites et angustiores et
florem habet album, genesta vero croccum ». Misschien wordt hier-
mede wel de *Genesta sagittalis* L.; *Pijlbrem*, bedoeld?

Bijzonderheden :

Tegen den royen lichaem of dissinteriam dats met scaveling van
dermen

LXX GHERS

of gramen

H.lat. Gramen. Gras

H.i.l. en H.c.f. Gramen. Gers

H.i.d. In de tafel : garse of gramen

Vorst. en Back. In de tafel : gherse

Identifikatie : Mogelijks *Triticum repens* L.; *Kweek*, of een of ander
grassoort

Bijzonderheden :

Als die honden hem willen purgeren of reynen soe etense dit cruyt

LXXI TITELOSE
of digitus hermetis of hermodactilus

H.lat. Hermodattulus. zytlosz

H.c.f. Hermodattulus. Titeleose. In handschrift : vel digitus hermetis

H.i.d. Part. I, cap. LXIJ : Tytelse dats hermodactilus

Identifikatie : « es een cruit dat bloeyt in dat ende van den herfst Die
sommeghe heeft een witte bloeme. sommeghe heeft een bloeme ten
swerten wert dalende. ende dye sommeghe heeft een roye bloeme.
Maer die de witte bloeme heeft die es die beste. Dye andere sijn al
fenyn. » *Colchicum autumnale* L.; *Colchicum vernale* Hoffm.;
Herfsttijloos (en andere colchicum-soorten)

Bijzonderheden :

Nyemant en doele in dees wortel voer eyuyn tetene want sij es suete
ende van ghenuechliken smake waer dan yemant dyer met bedroghen
ware ende dees wortel gheeten had hij sal die self medecinen nemen
die men nemen zou als men fongien gheeten had

LXXIJ BELSEM
of iusquianus

H.lat. Iusquiamus. Bilsen krut

H.i.l. Iusquianus. Bilsem

H.i.d. In de tafel : Balsem of insquiamus

Vorst. Iusquiamus. In de tafel : balsem of iusquiamus

Back. In de tafel : Balsem of insquiamus

Identifikatie : « Belsem es dierleye waer af dat swert es dat qwaeste
Daer nae dat roye Maer dat wit es ghesont ende es dat gheen dat
men in medecinen besicht. Eest dat men dat wit niet en vindt zoe
mach men die roye gheven. altijd nochtans dat swert scouwende

Hyosciamus niger L.; **Bilzenkruid**

Hyosciamus albus L.; **Wit bilzenkruid**

Hyosciamus aureus L.; **Ros bilzenkruid**

Bijzonderheden :

dat sap belsem met roos water op dat voerhoeft gheleyt doet slapen

LXXIIJ YSOEP
of yspe of ysopus

H.lat. Isopus. Ysop

H.i.l. Isopus. Yspe

H.c.f. Isopus. Ysope

Back. Ysope oft ijspe

Identifikatie : « es tweerleye als dat int wilt of in den gheberchten wast
ende dat in die hoven wast ». Dit heeft de schrijver uit Dioskorides :
« montanum et hortense »; waarin het onderscheid bestaat is niet
duidelijk. *Hyssopus officinalis* L.; **Hysop**

Bijzonderheden :

Teghen den couden catar of cou vochtigheyt van dat hooft neerwert

daelende ende teghen die neervalling van den huych gorgelt wijn met wenich eeck daer yspe roes blayeren ende betram wortel in ghesoyen sijn daer nae heft den huych op met den vingher ende worpter wenich ghebroken gymbers met betram op.

LXXIIII YREOS
of yris

H.lat. Ircos vel yris. Swertelwortzel. In de tafel : Yreos
H.i.l. Ireos vel yris. Swertelwortel
H.c.f. Ireos vel yris. Swertelwortel. In de marge : yris purpureus,
yreos albus, gladiolus croceus
H.i.d. In de tafel : yreos of yris of swerdele
Back. Yreos of iris

Identifikatie : « Yreos of yris sijn van blayeren ghelijck maer van bloemen sijnse ondersceyen. yris heeft bloemen van verwen purpure of rootechtich. yreos heeft witte bloemen Gladiolus dat heeft gheel bloemen Maer spatula fetida en heeft gheen bloemen. dees iiij. sijn al een manier van lische in blayeren ghenoeckghelick...yreos ende yris besicht men dat een voer dat ander ».

Yreos : *Iris florentina* L.; Florentijnse lis

Yris : *Iris germanica* L.; Duitse lis, blauwe lis

Gladiolus : *Gladiolus communis* L.; Zwaardlelie

Spatula fetida : *Iris foetidissima* L.; Stinkende lis (? , draagt immers wel bloemen)

Bijzonderheden :

Teghen die duysternisse of vervelling dats pannus der oghen maeckt een colirium

Olie van yreos es goet tegen spasman dats vertrecking der genuen teghen die iecht teghen sciaticam dats pyn in de syde van boven lanckx die hoepe dat been neerwert

ende geneest gonoream dats dat men de nature quijt wort van selfs

LXXV GENIVER
of genever of iuniperus

H.lat. Iuniperus. wechholter

H.i.l. Iuniperus. Genever

H.c.f. Iuniperus. Genever. In handschrift : of geniver

H.i.d. In de tafel : genefer of iuniperus

Back. In de tekst : genivere

Identifikatie : « Als men geniver in medcinen vindt zoe salmen die vrucht verstaen die heet geniver besien of wakelbesien » : *Juniperus communis* L.; Jeneverbessenstruik

LXXVI CRUIJSDISTEL
of iringus

H.lat. Iringus. krusz distel

H.i.l. Iringus. Cruys distel. In de tafel : yringus

H.c.f. Iringus. Cruisdistel. In de tafel yringus. In handschrift :
vel secacul

H.i.d. In de tafel : yringius of secacul. In de tekst : yringus. Part. I,
cap. XCV : Yringus dat sijn cruys distelen

Vorst. cruijs distel of iringus

Back. cruys dijslele of yringus

Identifikatie : « yringus es een doren » « dye bloem van yringus die
inder verwen purpur es » : **Eryngium campstre L.; Kruisdistel**

Bijzonderheden :

We treffen hier een nota aan van de vertaler : « Dye wortel van yringus
en heet niet secacul zo de sommige meynen. want sera(pio) maecter
verscheyden capittelen af yringum set hij onder de cou medecinen
secacul onder die heete medecine dit seyt symon ioannensis in de
letter secacul sijnder symonien (l. synonyma)

LXXVIJ LELIE

of lilium

Identifikatie : « Ende es domesticum dats in die hoven wassende met
witte bloemen » : **Lilium candidum L.; Witte Lelie (?)**

Bijzonderheden :

Teghen malum mortuum ende es een manier van qway scorfheyt als
swerte doiijverweghe puysten omtrent dat been ende scenen comen of
elders daer van dat die leen dorre of droghe worden

LXXVIII HOPPEN CRUIJT

of lupulus

H.lat. Lupulus. Hoppen

H.i.l. en H.c.f. Lupulus. Hoppen

H.id. In de tafel : hoppe of lupulus

Vorst. en Back. Hoppen cruyt

Identifikatie : **Humulus Lupulus L.; Hop**

Bijzonderheden :

Dye sijroep... purgerende die verbrande colerike lichtelick openende
die verstopping der lever der milten ende cleynen ayeren de mezeiraice
heeten

LXXIX (Geen onderschrift)

of lapacium acutum

Uit de verzameltafel kunnen we de titel rekonstrueren : Partike of
lapacium acutum.

H.lat. Lappacium acutum. spiczwegerich

H.i.l. Lappacium acutum. Partike

H.c.f. Lappacium acutum. Partike. In handschrift : clesse cruyde of
pardelle. In de marge : rotundum docke blaren

H.i.d. In de tekst : partick

Vorst. en Back. hebben wel een onderschrift : Partike oft lapacium
acutum

Identifikatie : « Lapacium es tweerleye als acutum. want hed scerpe blayeren heeft » : *Rumex obtusifolius* L.; *Rumex purpureus* Poir.; Ridderzuring « ende rotundum want hed ronde blayeren heeft » : *Rumex aquaticus* L.; *Rumex hydrolapathum* Huds.; Paardezuring « Als men lapacium sonder yet meer in medecinen seet zo salmen rotundum dat sijn docke blayeren verstaen »

Bijzonderheden :

Tegen scrofulen dat sijn verghering in den hals onder de oxelen of in de eghernis

Teghen die watersucht die leucoflumentia heet : dats die watersucht van witte flumen die alt lichaem doer verspraeyt

Lapacium acutum of partike es goet teghen scorfheit. teghen impetiginem dats rouicheit van den velle ende 'tseghen serpiginem dats rouicheit de scerp es ende cruypt herwert ende ghens wert

LXXX LACHTIKE of lactuwe of lactuca

H.lat. Lactuca. lattich

H.i.l. Lactuca. lachtith

H.c.f. Lactuca. Lattich. In handschrift : of lactuwe

Vorst. Lachtike of lactuwe oft lactuca

Back. Lachtijke oft latuw

Identifikatie : « es tweerley »

(1°) « als tamme die in de hoven wast » : *Lactuca sativa* L.; Sla
tuinsla

(2°) « ende wilde die in dat wilt wast » : *Lactuca scariola* L.; Wilde
latuw

Bijzonderheden :

Dat saet van lachtike met vrouwen melcke ende wit vanden eye op dat voerhoeft gheleet doet slapen

LXXXI LEVESCHE OF LEVISTICUM

Identifikatie : *Ligusticum levisticum* L.; *Levisticum officinale* Kock.;
Lavas, lubbestok

LXXXIJ LAVENDULA oft lavendre

H.i.l. en H.c.f. Lavendula. lavendel

H.i.d. In de tafel : lavendere of lavendula

Vorst. Lavendula. Lavendel

Back. Lavendula. Lavendre. In de tafel : Lavendere

Identifikatie : *Lavandula vera* D.C.; *Lavandula officinalis* Chaix; Echte
lavendel (niet uitgesloten : *Lavandula spica* L.; Spijk)

Bijzonderheden :

Maect oeck een caputpurgium dats een medecine om dat hoet
(=hoofd) te rumen of een stamitorium (l. sternutatorium) om te
niesen

LXXXIIJ LAUREOLA
oft mezereon

H.lat. Laureola. dripkrut.

H.i.l. Laureola. mezereon

H.c.f. Laureola. Mezereone. In handschrift : vel mesereon vel cocondium. In de tekst : appellatur cocondium

H.i.d. In de tafel : laureola of drankers zaet. Part. I, cap. XV : saijen van mezereon dat dranckers zaet of in latin cocondium heet

Vorst. Taureola (sic) of meseron. In de tafel : drankers saet

Back. Tanreola (sic) of meseron. In de tafel : dranckers saet

Identifikatie : « hets een boemken welckx saet den medecinen bequaem es ende heet drankers saet dats cocondium » « Mezereon es tweerley dat beste es dat veel blayeren heeft die den olijf blayeren gheliken ende cleynder sijn » : **Daphne mezereum L.; Peperboompje**

Dodoens zegt erover : Chamelaea van Hooch-Duytschlant of Gemeyn Mezereon : « Oock zijnder sommige die dit gewas Laureola heeten... Dronckaerts besien ».

Bijzonderheden :

es goet teghen morfeam dat sijn lelke pleckinghe ende albara dats morfea die ongheneselijck es of bycans

LXXXIIIJ MELLISSE
of mellissa

Algemeen werd mellissa, mellisse (met dubbele l) geschreven.

Identifikatie : **Melissa officinalis L.; Citroenkruid**

LXXXV GARWE
of dusement blat oft millefolium

H.lat. Millefolium. Garbe

H.i.l. Mellifolium. Garbe

H.c.f. Millefolium. Garbe. In handschrift : garwe of dusementblat

H.i.d. In de tekst : gherwe, gerwe

Vorst. Garwe of duzet blat. In de tafel : dusementblat

Back. Garwe ofte duzent blat. In de tafel : duysentblat

Identifikatie : « es een cruyt. welckx blayeren den venkel gheliken veele blayeren hebbende. waer om dat dusementblad heet... ende wast in broeckechtighen steden » : **Achillea millefolium L.; Duizendblad, garwe**

LXXXVI MALUWE
of malva

H.lat. Malva. bappel

H.i.l. Malva. malve

H.c.f. Malva. malve. In handschrift : malva silvestris vocatur altea vel bismalva vel malva viscus theutonice Maluwe Witte honich. In de tekst : silvestris qui malvavistus vel bismalva vocatur.

Identifikatie: « maluwe es tweerleye als domestica de in die hoven wast ende men bicans alom vindt dander es silvestris dats wilde maluwe of alta of malvaiuscus (l. malvaviscus) of bismalva dats witten hoemsch dees wast hoegher ende heft breder blayeren hebbende een tay vochticheyt... van deser es voer int ca. van hoemsche geseet ». Het gaat hier dus in dit kapittel om de malva domestica. Veel kans maakt de *Malva silvestris* L.; Groot kaasjeskruid, maluw. Doch andere malva-soorten komen eveneens in aanmerking o.a. *Malva rotundifolia* L.; Klein kaasjeskruid, de zogeheten *Malva vulgaris* van Fries.

LXXXVIJ MUNTE of menta

H.c.f. Menta. munte. In handschrift: Mentastrum est menta silvestris theutonice heeylich

Identifikatie: « Munt es veelderande Te wetende domestica. of ortulana Die in die hoven wast... Die ander es silvestris die int wilt wast ende heet mentastrum sommige heetense heyleghe ».

Het is onmogelijk met zekerheid de muntsoorten bij de oude schrijvers te identificeren. Voor domestica of ortulana denken we vooral aan *Mentha rotundifolia* L.; Rondbladige munt of aan *Mentha crispa* L.; Echte kruisemunt.

Voor mentastrum denken we aan *Mentha silvestris* L.; *Mentha longifolia* Huds.; *Mentha candicans* Cr.; Wilde munt, herts-munt. Doch *Mentha arvensis* L.; Akkermunt is evenmin uitgesloten, te meer daar op de afbeelding de langwerpige tegenovergestelde bladeren, de kransjes bloemen aan de stengel en het bladrozet op het einde van de stengel sterk aan *Mentha arvensis* L. doen denken.

LXXXVIJ MALLOTE OF MELLILOTUM of corona regia

H.lat. Mellilotum. steynklee

H.c.f. Mellilotum. Mallote. In handschrift: vel corona regia

Back. Mallote oft mellulotum oft corona regya

Identifikatie: *Trifolium melilotus officinalis* L.; *Melilotus arvensis* Walls; *Melilotus officinalis* Medik.; *Melilotus macrorhiza* Pers.; Honigklaver, steenklaver

Bijzonderheden:

Eest dat yemant sijn hant strijct met den sap van mallote de sal sterkelic sonder letsel een gloyende yser mogen in sijn hant draghen

LXXXIX MATERE BIVOET of arthemisia of matricaria

hed heet oeck anders de moiier der cruiden

H.lat. Matricaria. Meter. In de tafel: matercaria. In de tekst: Matricaria id est arthemisia et dicitur alio nomine mater herbarum

H.c.f. *Matricaria. mater.* In de tekst : *Matricaria id. est arthimesia quod idem est ut dicitur Pandecta cap. de arthimesia et dicitur alio nomine mater herbarum*

H.i.d. In de tafel : *matre' of matricaria.* In de tekst : *Mater, arthimesia, byvoet*

Identifikatie : « *Pandecta* seet dat *arthimesia* dats byvoet die voer ghe-seet es in dat .XIJ. capittel ende *matricaria* dats *mater* daer men hier af seet sijn een. ick oversetter dees boeckx seg dat versceyden cruden sijn maer hed es een gheslechte van eender macht in versceydender ghedaenten » : *Matricaria parthenium L.; Pyrethrum parthenium Smith.; Chrysanthemum parthenium Bernh.; Moederkruid*

De verwarring tussen bijvoet en moederkruid is te verwonderen, want al behoren beide tot de *compositae*, toch zijn de bloemen zeer verschillend.

Bijzonderheden :

Oeck mellisse met den sap van hasen cullen dats *testiculus satirionis* in wijn ghesoyen ende op de moyere gheplaestert of dien roeck daer af onder ontfanen helpt zeere te ontfanen nae de suvering der moyer. Hed helpt oeck hier tou eest dat de vrou bayt in water daer bivoet mellisse ende *mater* in ghesoyen sijn. Dees iij. cruden ghestoeten met scaveling van yvoren ghemingt daer af een poppeken eenen vingheer groot ghemaect ende in die ieffrouwe ghesteken doen de stonden comen

XC MAGELEYNE of maiorana of sansuscus

H.lat. *Maiorana. Mairon*

H.i.l. *Maiorana. maseleyne*

H.c.f. *Maiorana. maseleine.* In handschr. : *amaracus*
sansucus > *persis*

H.i.d. In de tekst : *mageleyn*

Vorst. *Saususcus*

Back. *Saufuscus*

Identifikatie : *Origanum majorana L.; Majorana hortensis Moench.; Echte marjolein*

Bijzonderheden :

Maect .i. caputpurgium van dat poijer van *mageleyn* want dat doer den nose op ghehaelt helpt zeer daer teghen ende tegen de vallende siecte tegen de iecht tegen de wriving des mont ende tegen *emigraniam* dats pyn in deen helft van den hoye

XCI MAELROVIE of marubium of prassium

H.lat. *Marubium. andaren.* In de tafel : *marubeum.* In de tekst : *marubium .i. prassium*

H.i.d. In de tafel : *maelrobie of marubium*

Identifikatie : *Marrubium vulgare L.; Andoorn, witte malrove*

XCIJ MOERBESIE

dat zijn mora celsi Mora baci dat zijn
haeg besien of brem besien

H.lat. Mora celsi. mulber. In de tafel : mora celsi et morabaci

H.i.l. In de tafel : de moro celsi et mora bici

H.c.f. Moracelsi. Moerbesien. In de tafel : de moro celsi et mora bici. In handschrift : Mora bici theutonice haghebesien of brembesien

H.i.d. In de tekst : mora bati, moeren

Vorst. Moerbesyen, hage besien

Back. Moerbesijen. Hagebesien

Identifikatie : « Mora of moeren zijn tweederande te wetende dye eene die heeten mora celsi of domestica dat zijn moerbesien boemen dye zijn tweerande. als zuete moerbesien die zijn heete ende natte. ende suer moerbesien die zijn dalende ter couwen ende natheyt dees twe heeten domestica of tamme moerbesien die in de hoven op groete boemen wassen Dye andere principael Mora of moeren heeten silvestria of wilde moerboemen die heeten mora bati dat zijn haghe besien of brem besien dats een dinck draghen »

Als we rekapituleren, dan zien we dat er zijn :

1° Mora celsi of domestica, moerbesienboemen, tamme moerbesien op grote boemen. Daarvan zijn er 2 soorten :

a) zuete : **Morus nigra L.; Zwarte moerbe**

b) suer : **Mora alba L.; Witte moerbe**. Hierover zegt Dodoens : « Den Witten moerbezieboom is den gemeyenen oft Swerten in alles ghelijck / wtghesondert alleen de vruchten / die witt zijn / ende niet soo goet oft wijnachtich van smaek / maer veel te smets / smoutachtich oft onliefflick soet inden mont ».

2° Mora baci, haeg besien of brem besien : **Rubus fruticosus L.; Braambes**

Bijzonderheden :

We treffen hier de afbeelding enerzijds van een moerbesietak aan en anderzijds van een braambestak met stekels voorzien. Vorst. en Back. geven alleen de braambes-tak.

XCIJ MERCURIAL

of mercurialis of linostotis som heetent smeer wortel

H.lat. Mercurialis. bingelkrut

H.c.f. Mercurialis. Mercuriael. In handschrift : of smeerwortel

H.i.d. In de tafel : smeerwortel of mercuriael (ook in de tekst)

Vorst. en Back. Mercuriael of mercurialis of knosostis (sic)

Identifikatie : « Mercuriael es tweerande als man ende vrou Dye vrou es dye meeste Dye man es dye minste ende heeft ronde saikens » :

Mercurialis annua L.; Eenjarig bingelkruid

Deze plant komt in de oude litteratuur meestal voor als Mercurialis annua femina L. en Mercurialis annua mas L.

Bijzonderheden :

Men seet dat dye blayers der vrouwen ghewreven ende op dye lancken gheleet of dat sap daer af ghedroncken doen een wijfke winnen. oeck de blayers des mans zoe ghebesicht doen een wijfken winnen

XCIHJ DOELWORTEL

of mandragher oft mandragora

In de tafel van H.i.d., Vorst. en Back.: Van mandragorem of doelworte

Identifikatie : Wonderlijk genoeg wordt geen onderscheid gemaakt in mannelijke en vrouwelijke plant, zoals we dit in de meeste herbaria terugvinden. Meestal is dan spraak van *Mandragora officinarum* L.; voor de mannelijke alruin en *Mandragora autumnalis* Spreng., voor de vrouwelijke alruin.

Bijzonderheden :

Als yemant van dese wortelen neemt in eten of drincken dan wort hij zeer diepe oft vaste slapende Daer om beseghen de siroergijns hier af als sij eenich ledt af sniden willen

Alst van noye es eenich ledt te snienne of te barren ende men en willes niet ghevoelen zo gheeft i. 3. of .j.s. 3 van den sap der wortelen met mellicratum dats wijn daer water ende honich in ghesoyen es.

Dye scorse onder in dye porte als een suppositorium ghedaen doet slapen

(Over de mandragora-legende, eigenaardig genoeg, wordt met geen woord gerept!)

XCV HOF KERSE

of nasturcium ortulanum

H.lat. Nasturcium ortulanum. gartenkrasz. In de tafel : nastarcium

H.c.f. Nasturcium ortulanum. Hofkersse. In handschrift : of sterckersse

H.i.d. In de tafel : hofkerse of nasturcium domesticum

Vorst. Hofkerse of nasturcium ortulanum. In de tafel : hofkerse

Back. In de tafel : nasturcium

Identifikatie : « es tweerleye als domesticum dats tamme kerse ende wort ghesayt » : *Lepidium sativum* L.; Tuinkers

« Ende wilde kerse die van self wast » : *Cardamine pratensis* L.; Koekoeksbloem, weidekers

Bijzonderheden :

Op den karbunke dats een cleyne apstonie donker somwylen met groenheit somwilen met gheelheit somwilen met roetheit ghemingt ende heet een vierich apstonie als de pestilenciael apstonie Ende op ignem persicum dats ignis sacer dat sijn roye puystkens makende vierighe steeckingen

XCVI WATER KERSE

of nasturcium aquaticum of senacion of eruca aque
of pillula aque dats al een cruit

H.lat. Nasturcium aquaticum, bornkrasz. In de tekst: id est senacion

H.c.f. Nasturcium aquaticum. Waterkerse. In handschrift: vel
eruca aquosa vel pillula

Back. In de tafel: waterkersse

Identifikatie: *Sisymbrium Nasturtium* L.; *Nasturtium officinale* R.
Br.; Waterkers

Bijzonderheden:

teghen die coupisse ende teghen die dissurie dats alle uren met pinen
pissen sied water kersse met maelrovie in wijn ende legse soe op de
blase onder den navel om te doen pissen ende den steen oft graveel
uyt te driven

Rp. dees waterkerse rou met venkel ende peercel cruyt met lachtike
met bernaydse mingse met venich eeckx ende olie van oliven ende
maketer af een solaet

Dit eigenaardig woord « solaet » zouden we kunnen verstaan als een
opbeurend middel, iets dat solaes, genoeg, opwekking verschaft. Ik
meen echter dat we moeten lezen salaet, salade, sla, want het recept:
rouwe groenten met olie en azijn doen wel aan een sla-gerecht denken.
H.lat. zegt: « Et illa herba potest crude sumi in salato cum foliis
feniculi... ». De H.c.f. heeft dit foutief overgeschreven: « in solato »
wat de vertaler, zonder verder nadenken, in « solaet » heeft vertaald.

XCVIJ NIGELLA OF NIEL SUMMEGHE HETENT BALSEM

H.lat. Nigella. rate

H.c.f. Nigella. Balsem. In handschrift: of niel aliqui vocant nardum

H.i.d. In de tafel: Basem zaet secundum aliquos

Identifikatie: *Agrostemma githago* L.; *Lychnis githago* Scop.; Bolderik

Bijzonderheden:

balsem veel smaels ghenomen dat dodet

tegen den carbunkel dats een feninege apstonie vol viers doeter op
orine meel van balsemsaet ende dat zap van blayelose met eeck samen
ghesoyen

XCVIJ APLOMPEN OFT PLOMPEN

oft water rosen of zee bloemen oft water lelien dats nemifar

H.lat. Nenufar. Zeebloemen. In de tafel: nemifar

H.c.f. Nenufar. Zeebloemen. In handschrift: of applompen of
water rosen

H.i.d. In de tafel: applompen of nenufar

Vorst. en Back. Aplompen, waterlelyen dats nemyfar

Identifikatie: « es tweerande »

« die een dracht witte bloemen die es de beste »: *Nymphaea alba*
L.; Witte waterlelie

« die ander draghet gheel bloemen maer die een es soe goet niet » :
Nymphaea lutea L.; *Nuphar luteum* Sibith.; Gele waterlelie

XCIX WILDE MAGELEYNE OF ORIGANUM

H.lat. *Origanum*. dost
H.i.l. *Origanum*. Wilde maseleyne
H.c.f. *Origanum*. Wilde maseleyne. In handschrift wordt de s van maseleyne verbeterd in g
H.i.d. In de tekst : magdeleyne
Vorst. en Back. Wylde mageleyne

Identifikatie : « es twederley »

« als die gheen die wilde heet die breder blayeren heft ende sterck werckt » : *Origanum vulgare* L.; Wilde marjolein, dost

« dander heet tam of domesticum dye in de hoven wast ende heft minder blayeren oock werket si sueteleekxt dees salmen in medicinen doen » : *Origanum dictamnus* L.; Marjolein van Kreta

Bijzonderheden :

tegghen dat cou reuma dats vochtigheyt die int hoeft es Rp. een sackxken daer in dat die blayers vander wilder magdeleynen sijn ghedaen dan wermet soe droeg in een panne ende leggheet opt hoet (=hoofd) ende decket wel werm dat swete
dit self gheneest tenasmonen uyt couder saken dats een sieckte die es dat men lost van schiten heft sonder jet connen te schiten ende dat den eers oock of dat eynde uyt gheet als men op die cruden sidt in die siedinghe

C BEERTRAM of piretrum

H.lat. *Piretrum*. bertrum
H.i.d. In de tafel : beetram of piretrum. In de tekst : bertram. Part. I, cap. LXXIIJ : betram
Vorst. Beetram
Back. In de tekst : pyretrum
Identifikatie : *Anthemis pyrethrum* L.; *Anacyclus pyrethrum* (L.) D.C.; Bertram

CI PIJONIE OF PIONIA

H.lat. *Pionia*. bononigen wortzel (zie nota)
H.i.l. en H.c.f. Pyonie
H.i.d. In de tafel : pionie of pionia
Vorst. Pyonie of pionia
Back. Pyonie of pyonia
Identifikatie : *Paeonia officinalis* L.; Pioen
Bijzonderheden :
Tegghen dye vallende sieckte ghehanghen aen den hals verwaertse van die vallende sieckte als galienus seet van eenen kinde aen welx hals was dees wortel ghehanghen ende ten vielniet in dat evel. mer terstont als si vanden hals genomen was so vieldt in de vallende sieckte

die roecking met den zaye van pionie gemackt es goet tegen die besetenen ende den vallende mensch in de vallende sieckte genesende hem lien.

sayen van pionien in wijn of mellicratum dats wijn honich ende water te gader ghedronken syn seer goet tegen jucubum (l. incubum) dats een sieckte dat eenen dunck dat hem die mare rijt

Nota :

In H.lat. treffen we als vertaling voor Pionia het eigenaardig woord « bononigen » aan. We hebben hier waarschijnlijk te doen met een drukfout voor benignen. Hieronymus Bock segt immers ook : « Peonien rosen nennet man bey uns Benedikten rosen / Benignen rosen ».

CIJ PEERCELLE OFT PETERCELLE of petrocilinum

H.lat. Petrosilinum. petersilge

H.i.l. Petrosilinum. petercelie

H.c.f. Petrosilinum. Petersilie

H.i.d. In de tafel : peercelle of petercellen of petrocilium

Vorst. Peercelle oft petercelie oft petrocilinum

Back. Peercelle oft petercelye of petrocylinum

Identifikatie : « es twederande »

« als domesticum of tamme die in de hoven wast » : *Apium petroselinum* L.; *Petroselinum sativum* Hoffm.; *Carum petroselinum* (L.)

Benth. et Hook; Peterselie

« ende agreste of die int wilt wast » : *Smyrnium olusatrum* L.; Grote eppe

Bijzonderheden :

Hier is weer spraak van een « solaet »; zie hierover cap. XCVI

CIIJ BOEMVAREN of wilt varen of polipodium

H.lat. Polipodium. engelsusz

H.c.f. Polipodium. Wilt varen. In handschrift : of boem varent

Vorst. Polypodium of wylt varen

Identifikatie : *Polypodium vulgare* L.; Eikvaren

Bijzonderheden :

teghen de arthetike dats pine in de iuncturen of leen

CIIJ PARIDANE of paritarie of paritaria

H.lat. Paritaria. nacht und dag

H.c.f. Paritaria. Paridane. In handschrift : of paritarie

H.i.d. In de tekst : paridaen

Vorst. Parydane of paritarye of paritaria

Back. Pardayne oft parytarye of paritaria

Identifikatie : *Parietaria officinalis* L.; Glaskruid

Bijzonderheden :

Si es' dyaforetica dats sij doet sweten
heeden daeghs maken veel, lien torten of coeken van eyeren ende van
paridaen blayeren tegen die voerghenoemde letzelen
gheneest dat heylich vier ende die cnaghende apostonien als es herpe-
stiomeus (in H.c.f. : herpostimenum)

CV PORCELLEINE
of portulaca

H.lat. Portulaca. burczelkrut

H.i.l. Portulaca. Porceleyne

H.c.f. Portulaca. Porcelleine

H.i.d. In de tafel : porcelline of portulaca. In de tekst : porceleyne,
porcelleyne

Vorst. en Back. Porcelleyne

Identifikatie : *Portulaca oleracea* (L.) *sativa* Haw.; Tuinpostelein

Bijzonderheden :

Daer om es sij beest (l. best) teghen causam dats een seer heete corts
ontrent dat herte

CVI PULEYE

oft sommige heetent onser vrouwen wiechstro dats pulegium

H.lat. Pulegium. poley

H.i.l. Pulegium. puleye

H.c.f. Pulegium. Puleye. In handschrift : vel pullegium

H.i.d. In de tafel : onser vrouwe wiech stroe. In de tekst : puley

Identifikatie : « dwelck es een crudeken zeer wel riekende » « es
tweeleye »

« als domesticum dat tamme : *Mentha pulegium* L.; *Pulegium vul-*
gare Mill.; *Polei*

« ende agreste of wilt » : *Thymus serpyllum* L.; *Wilde tijm*. (ook wel
eens *Pulegium* L. of *Pulegium latifolium*. Wordt in Brabant nog
O.L.Vrouw bedsto geheten)

CVIJ PORRUM

zom heetent byes loeck of poerloeck

zom poerey loeck of sommige porloeck

H.lat. Porrum. Lauch

H.i.l. Porrum. Biesloeck

H.c.f. Porrum. Biesloock. In handschrift : of poerloec of porretlooc

H.i.d. In de tafel : pareye. In de tekst : pareij, parey

Vorst. Byesloeck, poerloeck, poereiloeck, poerloeck

Back. Byes looc of poerlooc, poereiloo, poerlooc

Identifikatie : « Ende es tweederleye als tam ende wilt » : *Allium*
porrum L.; *Prei*

Door het wilde, waarop de naam byes loeck mogelijks slaat, werd

waarschijnlijk *Allium schoenoprassum* L.; Bieslook; verstaan, waarvan ook Dodoens zegt: « Bies-Loock is een medesoorte van Pareye ». Ook wijst de afbeelding eerder op bieslook dan op prei.

CVIJJ VUIJF BLAT

of vuijf vingher oft pentafilon oft quinque folium

H.lat. Pentaffilon. funffinger

H.i.l. Pentaffilon. Vive bladren

H.c.f. Pentaffilon. Vive bladren. In de tafel: Pentafilon

H.i.d. In de tafel: vijf blat

Vorst. Vuyfblat of vuijf vingher oft pentafylon oft quinque

Back. Vijfblat of vijf vinger oft pentafylon oft quinque

Identifikatie: *Potentilla reptans* L.; Vijfvingerkruid

Bijzonderheden:

pannaricum dats een alder scerpste apstonie in dat inde oft op dat topken vanden vingher gheneeset alst daer op gheleet es

Est dat oeck yemant met hem dracht soe helpet hem wilt oeck yemant van eenen prince oft coninck wat vercrighen over hem dit cruyt draghende dat sal hem wel sprekende maken ende hij sal vercuighen dat hij begheert als albertus in den boeck der heymelicheden van die crachten der cruden spreckt

CIX BEVENELLE

heet dees meester pinpinella oft pinpinelle al eest dat die sommige van hem beyden versceyden cruyden maken die crachten comen over een ick oversetterre des boeckx sal van beyen wenich spreken soe dees meester seet Pimpinelle es ghelijck der steenbreke anders dat pimpinelle es ghekeert Die steenbreke dats saxifraga en heeft gheen keerkens

H.lat., H.i.l., H.c.f.: Pipinella. bevenelle

H.i.d. In de tekst: bevenel

Vorst. Pinpinella oft pipinelle

Back. In de tafel: pimpinella

Identifikatie: De schrijver is, zoals de meeste oudere schrijvers in twijfel, toch menen we dat de bedoeling is: *Pimpinella saxifraga* L.; **Kleine pimperl, kleine steenbreek**. Op de afbeelding zijn de bladeren onregelmatig gezaagd en hebben de vorm van de bladeren van Kleine pimperl.

CX OELSAET

oft mancop zaet of papaver

H.lat. Papaver. maisz samen (zie nota)

H.c.f. Papaver. oelsaet. In handschrift: mancopsaet

H.i.d. In de tekst: oelzat, oelzaet, oelsaye

Identifikatie: « dat wit es cout ende droeg in den ij. graet Dat swert es cout in den derden graet Dat saet sonderling. dat wit es bequaem

in medecinen, dat swert en sal men niet geven want het doet
(=doodt) meer...Als (l. alle) oelsayen gheliken melcanderen in de
blayers maer in de bloemen sijne versceyden want dat wit oelsaet
heeft witte bloemen Dat swert oelsaet heeft swerte bloemen Dat
roy oelsaet heeft roy bloemen. Oelsaet dat cornutum heet heeft
gheel bloemen. Alle oelsayen bringen voert swerte sayen sonder dat
wit oelsaet want dat heeft witte sayen...Opium maeckt men van
swaert oelsaet ende van den zap van zee oelsaet of dat byder zee
wast »

Wit oelsaet : *Papaver somniferum* L. var. *album* D.C.

Swert — : *Papaver somniferum* L. var. *nigrum* D.C.

Roy — : *Papaver rhoeas* L.; Klaproos

Zee — : ?

Cornutum : *Chelidonium glaucum* L.; *Glacum flavum* Crantz.;
Gele hoornpapaver

Bijzonderheden :

Teghen verdroeghing der leen als ethica dats vertering of eenen verte-
rende corts

Oelsaet heeft macht te slapen. als men een plaester maect van oelsaet
van vrouwen melck ende van wit vanden eye dan legse op die slapen
van den hoye. Die sommige om dit self te doen in die kinderkins
gheven wit oelsaet ghebroken met melke den kinderkins tetende

Nota :

H.lat. heeft « maisz samen ». Hieron. Bock spreekt van « Magsamen
nennt man auch Mägle und Mön und ömsamen ».

CXI POPEL BOEM

of ulbenboem (zie nota) oft populus

H.lat. *Populus. ulbenbaum*

H.c.f. *Populus. Popelboem*. In handschrift : of popeliere

H.i.d. In de tekst : popelier, popel

Back. In de tafel : poulus (sic)

Identifikatie : « van desen boem comt herst of resina » : *Populus nigra*
L.; **Zwarte populier**. (Deze geniet onze voorkeur, omdat die steeds
officinaal is geweest en daaruit eeuwenlang populierzalf werd ge-
maakt)

Bijzonderheden :

van die toppkens eer si blayeren voert brenghen plecht men salve te
makene... dees salve heet popelier salve. die welke in voel dinghen
helpt. Sy heet populeon of popelier salve want si van die ooghen van
popel ghemackt wort. ende es goet teghen scerpe cortselike hitte oeck
es si goet den ghenen dye niet en moeghen slapen als si aen den slape
van den hoye op die polsten ende onder dat hol van die voeten oft in
die palme van hant ghestreken wort.

Nota :

Ulbenboem vgl. H.lat. *ulbenbaum*; in moderner Duits *Alberbaum*

CXIJ WILDE PASTERNAKE
of *pastinaca silvestris* of *daucus asininus*

- H.lat. *Pastinaca silvestris*. wild moren. In de tekst : *pastinaca silvestris* .i. *daucus asininus*
H.i.l. *Pastinaca silvestris*. Wildmoren
H.c.f. *Pastinaca silvestris*. wild moren. In de tekst : *Pastinaca sil*
.i. *daucus asininus*
H.i.d. In de tafel : wilde pasternake of pisternake sommige heeten
wilde pasternake wilt *daucus*
Vorst. Wylde pasternake of *pastinem silvestris*
Back. Wylde pasternake of *pastinem silvestris* of *daucus asininus*
Identifikatie : ***Daucus carota silvestris* L.; Wilde peen**
Bijzonderheden :
Teghen pleuresim dats een apstonie in der borst
die wortel van pasternake aen den hals ghehanghen es goet tegen syn
gheswillen. oeck en mach een serpent hem niet scayen

CXIIJ TAMME PASTERNAKE
of hof pasternake of *pastinaca domestica* oft *baucia*

- H.lat. *Pastinaca domestica*. moren. In de tekst : *Pastinaca domestica*
.i. *baucia*
H.c.f. *Pastinaca domestica*. hofpasterne. In handschrift : vel *baucia*
H.i.d. Part. I, cap. XCV : *baucia* dat es pisternake. Part. I, cap.

LXXVI : *Baucia* dats tamme pasternake

- Vorst. en Back. *Pastynaca*
Identifikatie : ***Pastinaca silvestris* Mill.; Wilde pastinaak.** Er heerst
echter veel verwarring bij de oude schrijvers tussen *pastinaca* en
daucus.
Bijzonderheden :
Tamme pasternake... es meer bequaem in spisen dan in medicinen Sy
heft macht voel goets bloets ende dicke te maken daer om doet ze
vermeerderinghe der oncwijsheyt die van siekten op staen oft den
melanconosen es di goet rou of ghesoyen heeten (l. gheeten)
besunder die wortelen die welke es berurende toet minnen want si
macket winden si verwermt ende vochticht oft nat die welke drie
ghemeynleck tot oncuyscheyt behoren

CXIIIJ ROSEN
of *rosa*

- H.i.d., Vorst. en Back. In de tafel : roosen
Back. In de tafel : Roosa
Identifikatie : *Rosa*-soorten; Rozen
Bijzonderheden :
roy rosen salmen in medicinen verkyesen. van versche dat heyten groen
rosen maectt men veel dinghen als honich van rosen zuiker van rosen.
mulsa van rosen siroep van rosen olie van rosen ende roes water

CXV RADIJS
of raffanus

H.lat. Raffanus. retich
H.i.l. en H.c.f. Raffanus. Radys
H.i.d. In de tafel : Radize of rafamis
Vorst. In de tafel : radize of rafamis
Back. In de tafel : radijse of rafamis

Identifikatie : *Cochlearia armoracia* L.; *Cochlearia rusticana* Lam.;
Armoracia rusticana Gartn.; Mierikswortel

Bijzonderheden :

dye sieding daer af ghegorghelt es goet teghen die squinancie dats een apstonie in der kele

CXVI RADIX ES TE VERSTAEN VOER TAM
oft domesticum radise...oft die wortel van tam radijs

H.lat. Radix. mirretich
H.i.l. Radix. Mirretich
H.c.f. Radix. Mirretich. In handschrift : Radijs domestica
Back. Radyse

Identifikatie : *Raphanus sativus niger* L.; *Ramenas*

Bijzonderheden :

Oeck dat water al lau ghenomen dan met eender pennen oft met een eyken bladt in den mont ghekeetelt doet walghen

In spisen die wortel ghesoyen es goet den ptisicis dats die sweringhe in dye longhenen hebben : waer wijt si hoers lijfs qwijt werden ende rwynt die borst van flumen

dat water van tam radijs op een scorpioen gheduyt maeckt dat scorpioen onberuerleek dat swillet ende barst oppe in midden

CXVIJ RUTE
of ruta

Identifikatie : « es tweerleye als tamme ende wilde dye welke wilde heet piganum ».

Tamme : *Ruta graveolens* L.; *Ruta hortensis* Mill.; Wijnruit

Piganum : *Thalictrum flavum* L.; Gele poelruit

Bijzonderheden :

teghen dye leepe oft royooghen

es yemant met groen rute omgort hij mach sekerleek gaen om den baseliske te doedene

CXVIII ROSEN MARIJN
of arbor marie of ros marinus

H.lat. Ros marinus. rosenmarin
H.i.l. Ros marinus. rosenmarine
H.c.f. Ros marinus. rosenmarine. In handschrift : vel arbor marie

H.i.d. In de tekst : rosemarijn, rosemarin, rosemarijne, rosemarine
Vorst. In de tafel : rosenmarijn of rosmarinus
Back. In de tafel : rosemarijn of rosimarinus
Identifikatie : **Rosmarinus officinalis L.; Rosmarijn**

CXIX RAPEN OF RAPA

H.i.d. In de tekst : raep
Identifikatie : « rapen syn tweeleye als tamme die gheset syn ende wilde die heeten rapolla...raepzaet doet men in confexien van dryakel... hets oeck een ander mannier van rapen die cleyn als fighen teworden ende hoer wortel es minder dan rapen »
Tamme : **Brassica napus L.; Raap**
Rapolla, waarvan het zaad deel uitmaakt van de triakel. Volgens de Ph. Lillensis 1775 zouden dit de zaden zijn van koolzaad : « *Brassica arvensis, napus sylvestris*, Colsat. Ejus semina Theriacam ingrediuntur ». Dit zou dan wijzen op **Brassica campestris L.; Koolzaad**.

Bijzonderheden :
hoe si(=de rapen) langer sien hoe si bat voen

CXX AELBESIEN oft ribes

H.lat. Ribes. sant iohans drubgin
H.i.d. en Vorst. In de tafel : aelbesien of rybes
Identifikatie : « hets een crudeken vaer (l. waer) af die vrucht es roet ende suet met zuericheyt ende stipiciteyt » : **Ribes rubrum L.; Rode aalbes**.

CXXI MEEDE DAER MEN ME VERWET of rubea titectorum

H.lat. Rubea tinctorum. klebekrut. In de tafel : Rubea tincturi
H.i.l. Rubea tinctorum. Meede. In de tafel : Rubea tinctura
H.c.f. Rubea tinctorum. Meede. In de tafel : Rubea tinctura
H.i.d. In de tafel : mede
Vorst. en Back. Meede daer men me verwet oft titectorum
Identifikatie : « Meede es tweeleye als tamme oft de meerder ende wilde oft die minder die wortel dees cruyt es roet daer om heetse rubea » : **Rubia tinctorum L.; Meekrap**. Het onderscheid in meerdere en mindere moet waarschijnlijk gezocht worden in de gekultiveerde en de in het wild voorkomende meekrap

CXXIJ NACHTSCAYE oft solatrum oft strignum

H.lat. Solatrum. nachtschade
H.i.l. Solatrum. Nachtsade
H.c.f. Solatrum. Nachtsade. In handschrift : vel strignum
Vorst. en Back. Nachtsay. In de tafel : nachtschaye

Identifikatie : « es vierderleye die een daer af eedt men die ander niet die men eedt die heet tamme ende es een cruyt niet groet hebbende veel riserkens waer af die blayeren sijn den blayeren van basilike ghelick hoer saet es ront groen of swert maer alt (l. alst) rijp wordt. wordet roet Als ment brect vindt men daer in voel vochticheyt den smaeck daer af es stiptike »

Over de drie andere soorten wordt niet meer gerept. Dodoens kent ook deze indeling : « Onder de geslachten van Nascaye oft Solanum is het eerste en gemeynste Tam/... de ander zijn wilt/ ende som niet bekent/ som wt vreemde landen ghebracht : als zijn de Criecken over Zee/ slaepmakende Nascaye/ dullebezien oft Groote Nascaye ende meer ander ».

Het zal hier wel de bedoeling van de schrijver zijn te spreken over de tamme nachtscape : *Solanum nigrum* L.; *Solanum miniatum* Bernh.; *Solanum humile* Bernh.; Zwarte nachtschade.

Bijzonderheden :

Nachtscape nemt men selden voer voetsel maer als medicine om te vercoelen. (De zwarte nachtschade is inderdaad van sterkwisselende giftigheid en in sommige streken wordt ze als groente gegeten).

CXXIIJ SPINAGIE of spinachia

- H.lat. Spinachia. benitz (zie nota). In de tafel : spinacha
- H.i.l. Spinachia. Spinagie. In de tafel : spinacha
- H.c.f. In de tafel : spinaca
- H.i.d. In de tafel : spinagie of spinagia
- Vorst. Spinacya. In de tafel : spinagie. spinagia
- Back. In de tafel : spinagye oft spinagya

Identifikatie : *Spinacia oleracea* L.; *Spinacia spinosa* Moench.; Spinazie

Nota :

Hieron. Bock : « Bynetsch das man uber Rhein Spinnat nennet ».

CXXIIIJ WILT COMIJN

oft breet comijn. dats platociminum oft comijn der rustieren
oft siler montanum dats siseleos ende es al een

- H.lat. Siler montanum. wilde kommel. In de tekst : siler montanum
i. siselios
- H.i.l. Wilt commiin
- H.c.f. Siler montanum. wilt comiijn. In handschrift : vel syseleos
vel platociminum vel cuminum rusticum of breet comijn
- H.i.d. In de tafel : Wilt commyn
- Vorst, en Back. Wylt comijn. syseleos

Identifikatie : *Laserpitium siler* L.; Seselikruid

Bijzonderheden :

als een mensch of enich ander dier van desen cruden edt als hi minnen wil of als hi mint so helpt hem terstont ontfaen

CXXV MOSTAERT SAET
of sinapis

Identifikatie : « es twederande »

« dat een es welcks sayen buten syn swertechtic binnen wit » : *Sinapis nigra* L.; *Brassica nigra* Koch; Zwarte mosterd

« dat ander es welckx sayen buten ende binnen syn wit » : *Sinapis alba* L.; Witte mosterd

Bijzonderheden :

die wortel hier af aen den hals ghehanghen es goet teghen den tant-sweer (= tandpijn)

Tegen die vallende sieckte ende tegen litargie dats een apstonie achter in die hersen minghet poyer van mostaert saet met ghinbeer poyer doeget inden noze want het doet niesen ende verweckse soe op die litargie

CXXVI SQUINANTUM

dat es caf of hoy of stroe. dat dye kemelen eten
gemeinlic heetet caf dat die kemelen eten

H.lat. Squinantum. kameelgrasz. In de tekst : squinantum dicitur palea camelorū

H.i.l. Squinantum. kemel gras

H.c.f. Squinantum. kemel gras. In handschrift : invenitur in arabia

H.i.d. In de tafel : van hoy of stroe of caf dat de kemelen eeten ende heet squinatum (sic). Part. II, cap. II : Squinantum dwelc de sommige nomen hoy oft caf dat de kemelen eeten

Vorst. Squynantum dat es caf of hoi... In de tafel : van hoy of van stroo... ende heet squinatum

Back. Idem als Vorst., doch in de tafel : squinacum

Identifikatie : *Andropogon schoenanthus* L.; Kemelshooi, welriekende bies

CXXVIJ SERPENTINE

oft serpentaria of dragontea de meerder of luf de meerder

H.lat. Serpentaria. Naterwortz. In de tekst : serpentaria .i. draguntea

H.c.f. Serpentaria. Serpentine. In handschrift : vel dragontea. In de tekst : Serpentaria id est draguntea maior

Identifikatie : « dragontea es twerley »

(1°) « als meerder de serpentine heet want sij wast ghelijck een serpent of want het fenijn der serpente verjaecht » : *Polygonum bistorta* L.; Adderwortel

(2°) « Dander heet dye mindere de heet aaron of pes vituli dats calfs voet ende heeft pleyn of effen blayeren » : *Arum maculatum* L.; *Arum vulgare* Lam.; Gevlekte aronskelk, kalfsvoet. (Minder kans maakt de *Arum dracunculus* L.; Aronspeerwortel, daar deze nimmer pes vituli genaamd wordt)

Bijzonderheden :

serpentine met trifolium dats claverblat in de eerde ghegraven maect serpentes de roet ende groen syn. daer af men poijer maect welke in de barre (= brandende) lampe ghedaen doet scynen of voel serpentes waren.

CXXVIII HASEN CULLEN

oft wolfs cullen of satyrion dats testiculus
canis oft testiculus vulpis

H.lat. Satirion. stendelwortz. In de tekst : satirion i. testiculus vulpis

H.c.f. Satirion. Hasen cullen. In handschrift : of vossen cullen of wolfs cullen of honts cullen. In de tekst : Satirion i. testiculus vulpis

H.i.d. In de tekst : satirion, satirio. Part. I, cap. LXXXIX : Hasen cullen dits testiculus satirionis

Vorst. Satirion dats testiculus canis oft testiculus vulpis

Identifikatie : « hebbende blayers als die witte lelien oeck sulke bloemen » : *Orchis*-soorten, *Orchis morio* L.; *Harlekijnsorchis*; *Orchis mascula* L.; *Mannetjesorchis*; *Orchis militaris* L.; *Soldaatjes* « hets noch een ander manier van satiren de palma christi heet dats de palme van christus welckx blayeren sijn ghelijck der ierster ghedenten of manier van satirion maer sy syn cleinder met swerte pleckxkens » : *Orchis maculata* L.; *Gevlekte orchis*

Bijzonderheden :

waer dat een man aete dat meeste deel der wortelen van satirion dat hij een menneken winnen souwe. ende aet hij dat minste deel dat hij een wijfken winnen soude Die vrouwen in ytalien gheven dees wortel ghebroken met gheyten melck om oncuyscheit te berueren

CXXIX MOTTEN CRUYT

of winter bloeme segghen sommige of sticados citrinum
oft absinthium marinum

H.lat. Scicados citrinum. Motten crut. In de tekst : sticados citrinum est absintheum marinum

H.i.l. Scicados citrinum. Motten cruit

H.c.f. Scicados citrinum. Motten cruit. In de tekst : Scicados citrinum est absinthium marinum. In handschrift : vel absinthium marinum

Vorst. Mottencruyt oft wynter bloemen. In de tafel : stycados atrinum

Back. Stycados citrinum. In de tafel : stycados atrinum

Identifikatie : Dodoens zegt van Rhijn bloemen / oft Mottencruyt : « De Rhijn bloemen sijn het Elichruson aengaende heur goutverwighe cranssen van bloemen seer gelyck... Rhijn bloemen / oft Rheyn bloemen / ende Mottencruyt...Tinearia int Latijn : Dan de Apotekers heetent stoechas ende Stichas citrina » : *Gnaphalium lanceolatum* L.; *Helichryson Stoechas* D.C.; *Langwerpige droogbloem*

Bijzonderheden :

Olie van motten cruyt doet den baert de langsemleeck wast wassen

die sieding van hem met eeck (= azijn) verbiet te comende de knaghen-
de apstonien als herpestionium ende carbunculum dats een cleyn
doncker apstonie met groenheit ofte gheelheit of oeck met grote roet-
heyte ende es een alder heetste apstonie
Teghen heete apstonien des wits vanden ooghen dat heet obtalmia

CXXX STICADOS VAN ARABIEN
dat es sticados arabicum

H.lat. Scicados arabicum. von arabien
H.i.l. Scicados arabicum. scicados van (!)
Vorst. en Back. Stycados van arabien

Identifikatie : *Lavendula stoechas* L.; *Stechas*
Bijzonderheden :

Sticados van arabien purgeert de melancolie ende die flumen hedt
suvert die hersene. die genuen ende die leen daer die sinnen of verstant
in rusten. sonderling eest goet teghen de siecten van den hoye (=hoofd)

CXXXI SPARGUS

H.lat. Spargus. Spargen
H.i.l. en H.c.f. Spargus. Spargen
H.i.d. In de tafel : *Sparagus* of *spargus*. In de tekst : sparghe

Identifikatie : *Asparagus officinalis* L.; *Asperge*

Bijzonderheden :

Men seet dat die siedinghe van den saye dooet (= doodt) die honden
Die sommige segghen als men dye hoernen van een weer (= weder,
ram) in die eerde graeft dat der sparghen wassen

CXXXIJ SAVEL BOEM
of seven boem of savina

H.lat. Savina. Siebenbaum. In de tafel : *saffina*
H.i.l. en H.c.f. Savina. savel boem. In de tafel : *saffina*
Identifikatie : *Juniperus sabina* L.; *Sabina officinalis* Garcke; Zeven-
boom

CXXXIII DONDERBAER

Sommege hetent hwys loeck oft barba iovis dat semper
viva also gheheeten want hij altijt leeft of groen es

H.lat. Semper viva. Husz wortz. In de tafel **spva** vina
H.i.l. Semper viva. Donderbaer. In de tafel **spva** vina
H.c.f. Semper viva. donderbaer. In de tafel **spva** vina. In hand-
schrift : barba jovis. huusloeck
H.i.d. In de tafel : donckerbaert oft semper viva
Vorst. Donderbaert huysloeck oft barba iovis dat semper viva. In de
tafel : donckerbaert
Back. Barba ionis (sic) dat semper vina (sic)

Identifikatie : « Donderbaer es twederande »

« als die meerder die op tiecheldaken ghemeenlick wast. Sommeghe settense daer op om dat syer wassen sou. dees heet ghemeenlick donderbaer » : *Sempervivum tectorum* L.; Huislook

« Dander es de minder de heet vermicularis dats blayerloese die op die muren ende in steenechtighe plaetsen wast » : *Sedum album* L.; Schotkruid of *Sedum acre* L.; Geelbloemige muurpeper

CXXXIIII SQUILLA

heet oec cepe muris want het de musen doodt

hets wilt eyuyn oft eyuyn van over see

H.lat. Squilla. wilde zwebel

H.c.f. Squilla. Squille. In de tekst : dicitur cepe muris quia mures interficit. In handschrift : cepa silvestris wylt ayuyn vel cepe muris quia eos necat

Identifikatie : *Scilla maritima* L.; *Urginea maritima* Baker; *Urginea scilla* Steinh.; *Ornithogalum scilla* Ker-Gawl; Zeeajuin

Bijzonderheden :

Squilla ghesoyen met eeck bereyt te drincken gegheven versterct tracheam arteriam dat es den ganck in dye kele ter borst oft ter longhene wert verclerende die stemme

CXXXV VLIER OFT SAMBUCUS

Identifikatie : *Sambucus nigra* L.; Vlier

Bijzonderheden :

Teghen die catar dat es vochticheyt van den hoye ter borst dalende van soute flumen oft in oude lien die cout van complexien syn Rp. wijn daer vlier ende lavendre in ghesoyen es
Dickwil gheroken makense roetheit int aensicht

CXXXVI WILGHE

of salix

H.lat. Salix. Widen

H.i.l. Salix. Wilghen

H.i.d. In de tekst : Willeghe

Vorst. In de tekst : willege

Back. Wilighe of salix

Identifikatie : *Salix alba* L.; Schietwilg

Nota :

Midden in de tekst van H.i.d., Vorst. en Back. schakelt de vertaler over naar vlier; uit de Latijnse teksten is uit te maken dat het hier enkel een naamvergissing geldt en het wel over de wilg gaat. Zo moet b.v. de zin « Die blayers van vliere in die camer daer die sieke van den cortze gheleet ghesprajit vercoelen » gelezen worden : « Die blayers van wilghe... ». Ook in andere herbaria vinden we de aanbeveling, de ziekenkamers met wilgenbladeren te bestrooien, ter afkoeling.

CXXXVIJ STEENBREKE

of saxifraga want hed den steen breeckt also gheheeten

H.lat. Saxifraga. steynbreck. In de tafel : saxifraga

H.i.l. Saxifraga. steenbre

H.c.f. Saxsifraga. steenbreck

H.i.d. In de tafel : Steenbreeck of saxifraga. Part. I, cap. LXIJ :
Steenbreeck cruyt dats saxifragien

Identifikatie : *Saxifraga granulata* L.; Steenbreekkruid

Nota :

Bij Vorst. en ook bij Back. treffen we geen onderschrift aan en het kapittel begint : heeten is heet ende droghe inden derden graet

CXXXVIIJ HERTS TONGHE

of scolopendria of lingua cervina

H.lat. Scolopendria. hirczczunge. In de tafel : stolopendria

H.c.f. Stolopendria. herst tonghe

H.i.d. In de tafel : herts tong

Vorst. Herts tonge

Back. Herts tonge of scolopendra

Identifikatie : « Dees herts tonghe wast op die mueren in die fonteynen ende steenechteghe natte plaetsen ende en heeft noch bloemen noch saet Die Blayers sijn ghelijck boem varen. dat opperste deel es groen. dat uterste deel es bykans roet » : *Scolopendrium officinale* Sw.; *Scolopendrium vulgare* Sm.; *Scolopendrium officinarum* Willd.; *Asplenium scolopendrium* L.; Tongvaren, hertstong

Bijzonderheden :

Sommeghe meynen dat als men alleen herts tong aen den hals der vrouwen hangt dat sij die ontfanghing verbiedt

CXXXIX HAES OOREN

oft scabiosa

H.lat. Scabiosa. pastenenkrut

H.i.l. en H.c.f. Scabiosa. haes oren

H.i.d. In de tafel : hasen oor of scabiosa. In de tekst : haes ore,
haes oore

Vorst. en Back. In de tafel : hasen oor

Identifikatie : *Scabiosa arvensis* L.; *Knautia arvensis* (L.) Koch; *Trichera arvensis* Schrad.; *Knautia*, schurftkruid

Ook Dodoens verwijst voor Haes ooren naar Scabieuse. In het Frans noemt men dit kruid eveneens Oreille-d'âne.

Bijzonderheden :

Men seet dat sint urbaen ter bede een synder suster zeer begherende die cracht van haes oore te weten over screef sommeghe versen of regulen in latyne dye cracht van haes oore besluitende welckx versen tenoer (= inhoud) of syn (= zin) in dietsche es : dees urbaen en weet niet die werde van haes oore want sij reinet die borst of den adem... enz. — De Latijnsche tekst is echter veel mooier en luidt : Dicitur

quando sanctus urbanus ad petitionem cujusdam sororis sue anhelantis.
super scabiose virtutes quam ipse continue utebatur. misit sibi super
petitionem infrascriptos versus.

Urbanus pro se
Nescit precium scabiose
Nam purgat pectus
Quando comprimit erga senectus.
Lenit pulmonem
Purgat laterum regionem
Apostema frangit
Si locum bibita tangit
Tribus uncta foris.
Antracem liberat horis

CXL SAVIE OF SELVE oft salvia

H.lat. Salvia. Selbe

H.i.l. en H.c.f. Salvia. Salvie

H.i.d. In de tekst : sayve

Vorst. en Back. Savie oft silve. salvia. In de tekst : sayve

Identifikatie : *Salvia officinalis* L.; Salie, selve

Bijzonderheden :

Een caputpurgium dats een hoeft ruyminghe

Die gokeleers (in de Latijnse tekst : magi) segghen dat van dye sayve
onder dat mis (= mest) verrot wort gheboren een voghel die eens
serpents stert heeft die welke stert es wit. van welckx asschen eest dat
men in een lampe leijt scynt of dat huys vol serpenten waren

CXLI SPICA NARDI

In H.lat., H.i.l. en H.c.f. wordt Spica nardi vertaald spicanard en
in de tafel spica romana genoemd. In de tekst bij H.i.d. is ook nog
sprake van spica indica

Identifikatie : « Spica es drierley »

« als spica nardi » (de H.lat. zegt hierbij : qui etiam aromatica dicitur):
Andropogon nardus L.; *Nardostachys jatamansi* D.C.; Indische
nardus

« de ander es spica celtica dats roems spica » : *Valeriana celtica* L.;
Celtische spijk, Celtische *nardus*

« Die derde es spica montana dye op die berghen wast » : Volgens
De Wildeman zou dit zijn : *Valeriana tuberosa* L.

In dit kapittel wordt gehandeld over de Spica nardi, in het volgende
over spica celtica. De indeling in drie soorten werd overgenomen uit
Dioskorides.

CXLII ROEMS SPICA of spica celtica of spica romana

H.lat. Spica celtica. romsz spica

H.i.l. en H.c.f. *Spica celtica*. Roomsche spica

Vorst. en Back. *Spica celtica*. spica romana

Identifikatie : « Heds een plante die langhe blayeren heeft. ende root van verwen es. hebbende gheel bloemen » : *Valeriana celtica* L.; *Celtische spijk*, *Celtische nardus*

Bijzonderheden :

Roems spica roijet men wt met die wortelen ende maeckter af mudsaerdekens van hant vollen (In het Latijn luidt dit : Et ipsa evellitur cum radicibus et fiunt ex ea fasciculi plene manus)

CXLIIJ ONSER VROUWEN BEDSTROE of serpillum oft herpillum oft piper erraticum

H.lat. *Serpillum*. quendel

H.i.l. *Serpillum*. onser vrouwen bed stro

H.c.f. *Serpillum*. unser vrauen bed stro. In handschrift : piper erraticum

H.i.d. In de tafel : onser vrouwen bedstro of serpillum

Vorst. piper erraticum

Identifikatie : « Het heet serpillum want hed cruyt op die eerde ende es tweeleye als tam ende wilt. Tam of domesticum sprajit sijn rijksens op die eerde. wilt serpillum wast opwert ».

Bij Dodoens treffen we dezelfde indeling aan : Gemeynen quendel, oft Wilden Thymus anders Onser Vrouwen bedstroo (*Serpillum vulgare*) en Tweede of Recht opstaende Quendel (*Serpillum erectum*).

De eerste is ongetwijfeld *Thymus serpillum* L.; Wilde tijm, die we in het cap. CVI reeds meenden te herkennen onder de naam van Wilt puleye. Voor de tweede denken we aan *Thymus acinos* L.; *Calamintha acinos* Clairv.; *Satureia acinos* Scheele; Steentijm. Doch ook aan de *Thymus alpinus* L. werd de naam *Serpillum erectum* gegeven.

Nota :

De vertaler (Ick oversetter dees boecks van den latyn in dietsche) is het omtrent de identifikatie niet eens met de meester die de Latijnse tekst overgenomen heeft uit Pandecta. waar Avicenna verkeerd geïnterpreteerd wordt. Hierover wordt in het lang en het breed gediskuteerd.

CXLIIJ WOLLE CRUYT oft taxus barbatus of taxus basbascus

H.lat. *Taxus barbatus*. Wulle

H.i.l. *Taxus barbatus*. Wollen

H.c.f. *Taxus barbatus*. Wolle

H.i.d. In de tekst : wolle cruit, wol cruyt

Identifikatie : « ende es tweeley als man ende vrou de man es wit die vrou es swert die man heeft langechtige blayeren ende smal eenen dunnen steel ende cleyn oft dun saet. Die vrouwe heeft blayers ghelijck cauliculus. ick meyn ghelijck oft een cleyn coelken waer

maer scerper ende breder hebbende eenen steel eenen cubitus lang ende scerp groen bloemen ende witte. oeck swert saet. waer af de wortel hert es eenen vingher dicke ende wast int velt »

In de Ph. Insulensis 1772 wordt hetzelfde onderscheid gegeven :

1° *Verbascum mas latifolium luteum*, geïdentificeerd als *Verbascum tapsus* L.; dus Toorts, koningskaars

2° *Verbascum femina flore luteo magno* : *Verbascum phlomoïdes* L.; dus Windbloemtoorts, stalkaars

Volstrekte zekerheid hebben we evenwel niet, daar de synonymie van *Verbascum* steeds verwarrend is geweest; er komen immers tussen voornoemde soorten veel overgangsvormen voor.

Bijzonderheden :

Die wortel helpt teghen alle loepende saken dat zijn fluxen

CXLV TOMETILLE

oft tormentilla

H.c.f. Tormentilla. Tormentil. In handschrift : est similis pentha-folii sed tormentilla habet 7 folia

Vorst. Tormentylle. In de tafel : tormencille

Back. In de tafel : tormencille

Identifikatie : « een cruyt ghelyck penta-filon dats vijf blat anders dan dat tormentille heeft vij. blayers alsoe v. blatt. v. blayers heeft oeck die blayers van tormentille sijn op beye sien ghekeert hebbende een roye rou gheclonte wortele ghelijck galegaen. maar sy en heeft gheen scerpheit hoer bloem es roet » : *Tormentilla erecta* L.; *Potentilla tormentilla* Neck.; *Tormentil*, zevenblad.

Bijzonderheden :

Om de stonden te stoppen legt een sponcie op die moijer de in die siedinghe van poijer hier af in reechwater ghesteken es. of van die tweede deel van tormentille ende een deel honichs salft op den buyck want dat helpt om te ontfaen

CXLVI VIOLEN

oft violetten oft viola

Back. Violen oft vyoletten oft vyola

Identifikatie : De meest voorkomende in de geneeskunde in onze streken waren : *Viola tricolor* L.; Driekleurig viooltje en *Viola odorata* L.; Maarts viooltje.

CXLVIJ VIRGA PASTORIS

of wilde carden

H.lat. Virga pastoris. karten

H.c.f. Virga pastoris. Karden. Het handschrift verbetert karden in wijlde karden

Back. In de tafel : wilde caerden

Identifikatie : « Virga pastoris es tweerley als man ende vrouwe ».

Zonder twijfel gaat het hier om *Dipsacus fullonum* L.; Kaardendistel, doch het onderscheid in man en vrouw is niet zo duidelijk. Wellicht bedoelt de schrijver een andere *Dipsacus*-soort, immers in de geneeskunde in onze streken waren nog gebruikt : *Dipsacus lanciniatus* L.; Gekerfde kaardendistel; *D. sativa* L.; Tamme kaardendistel; *D. pilosus* L.; Kleine kaardendistel en *D. silvestris* L.; Wilde kaardendistel.

CXLVIII NETEL of urtica

Identifikatie : In onze streken waren officinaal :

Urtica urens L.; Kleine brandnetel

Urtica dioica L.; Grote brandnetel

Urtica pilulifera L.; Roomse brandnetel

Bijzonderheden :

Poppekens of pillen van onder in dat ende ghedaen van honich ende poijer van netelen gemaect doen ter cameren gaen

Nota : H.lat. heeft bij *Urtica*. nessel, de afbeelding verwisseld met deze van *valeriana*

CXLIX VALERIAEN of valeriana veel lien heetent valeriana wilt nardus nardum agrestem. fu dats valeriana

H.lat. *Valeriana*. gargewant

H.c.f. *Valeriana*. valeraen

H.i.d. In de tafel : *valeriane* of *valeriana*

Identifikatie : *Valeriana officinalis* L.; Valeriaan en *Valeriana phu* L.; Grote Valeriaan

Nota :

In H.lat. werd bij het cap. *Valeriana*, gargewant, de afbeelding verwisseld met die van *Urtica*

CL USNEA dats mos op die boemen als eyken notboemen ende op steenen wassende

H.lat. *Usnea*. maisz

Identifikatie : « Dat beste mos van allen es dat men vindt op den notboom dwelck alder best riekende es ende van witter verwen Dat qwaeste es dat ter swertheyen wert treckt »

Het lijdt geen twijfel dat het hier gaat om het mos dat we in latere schriften terugvinden onder de naam *muscus arboreus*, *usnea officinarum* en *muscus terrestris repens* of *muscus vulgatissimus* : *Parmelia physodes* Ach.; Boomkorstmos.

Bijzonderheden :

Op het einde treffen we hier een eigenaardig woord aan : « Teghen die wielde of die seericheit der moiier ». Wellicht is « wielde » te lezen

« vuilde » en houdt dit woord verband met vullevrouwe, een woord dat Verdam uitlegt : naam van een ziekelijk verschijnsel. In de Latijnse teksten heet dit : confert dolori matricis. Waarschijnlijk houdt Vullevrouwe verband met Lues venerea; Gualtherius van Lis zegt in zijn Farmacopoea Galeno-Chemico-Medica op p. 292 : « Contra Fluorem Venereum » « Om de pokkige vloed der vrouwen te genezen ».

Nota :

Midden een Latijnse tekst ontmoeten we in H.c.f. nog een Nederlands synoniem : Et decoctio usnee et herbe paralisi proprie slosselblomen.

Hier endet die eerste partikel dees boeckx.

Hierna treffen we in H.i.d. weer de ets van stamboom van Christus, ditmaal zonder onderschrift. In de andere uitgaven ontbreekt deze plaat van Virga Jesse.

Volgt daarna : Die tweede partikel des boeckx es van medicinen die ter cameren ofte stoel doen gaen of daer toe bereyen Ende wort ghedeilt in XIIJ capittelen.

Vervolgens worden de 12 kapitels opgesomd. In de Latijnse uitgaven zijn de kapitels van het tweede en volgende partikels echter doorlopend en genummerd van I tot XCVI. Afbeeldingen worden van nu voortaan niet meer gegeven.

Dat ierste capittel es van Aloe

« Aloe es drierhande »

(1°) « Dat ierste aloe sucotrinum ghenoept es dat alre beste dwelk men kennet by sinder gheelder of roder verwen ende alst men breckt soe schinet in syn brekinghe oft waer ghebraken soefraen » : Het door verwarming aangedikte sap van het blad van verscheidene aloesoorten. Aloe ferox Mill.; A. vulgaris Lam.; A. africana Mill.; A. succotrina Lam. (Aloe succotrina, naar de plaats van herkomst, het eiland Soccotera).

(2°) « Dat tweede ende dat beste aloe naest sicotrinum es ghenoept epaticum want hed der leveren in siinder verwen ghelijck welke tuschen swert ende gheel es als oft ghestolt bloet waer dat scijnt donker gheel ende bleec swert » : Aloe hepatica, leverkleurige aloe.

(3°) « Dat argste van drien ghenoept caballinum es seer swart medallen bitter van ghedaente weghe stinkende verveerlijck ende anxtelijck van roeke ». Aloe caballinum, « omdat menze niet dan in paerdeziectens gebruikt; zy is de grofste, aerdachtigste, en slechtste van allen », aldus N. Lemery.

Dat tweede capittel es van Agaricus

« Agaricus es ghelijck een fungie die men ons noemt padden stoel oft anders campernolie wassende bi de wortelen sommige bomen die out sijn Ende es tweederande te wetene man ende vrou. die vrouwe es die beste als hebbende ronde figure de welke als si droeg es es seer wit de man es qwaet ». N. Lemery kent ook dit onderscheid : « Het is tweederlei : 't eene, mannetje genaemt... Het word in de Geneeskunde niet gebruikt. De Verwers bedienen er zich van om zwart te verwen.

Het andere, 'twijffe genaemt... groeit op den Lorkenboom ». Het gaat hier dus om *Polyporus officinalis* Fries; *Boletus laricis* Jacq.; Lorkenzwam e.a.

Bijzonderheden :

zijnde goet tseghen den daghelijch qwerneke oft quaden meester. (In de Latijnse tekst heet dit : valet contra cotidianam). Het gaat hier waarschijnlijk over de dagelijkse koorts, doch de benaming « qwerneke oft quaden meester » is mij onbekend.

Dat derde capittel es van coloquintida

« Coloquintida es een appel eens cleyns boems hetende wilde couworden van alexandrijen » : De vrucht van *Citrullus colocynthis* Schrad.; *Cucumis colocynthis* L.; Kolokwint

Bijzonderheden :

dat binnenste van coloquintida met bivoet ghesoijen ende dien wermen roec oft azem ontfaen onder in de ioffrou oft wijfleecheyt doet den vrouwen hoer stonden comen

Dat vierde ca. es van cassia fistula

Cassi fistule. In de tekst : cassifistile

Identifikatie : *Cassia fistula*, pijpkassie (Fr. Casse en bâton) wordt geleverd door *Cassia fistula* L.; Chinese kaneelboom

Dat .V. capittel es van Euforbio

« Euforbium es een gumme eens boems in indien die welke gum men in die hondsdaghe vergheert » : Hars uit *Euphorbia resinifera* Berg.; *Euphorbia officinarum* L.; Euforbium

Dat seste capittel es van mirabolanen

« Mirabolani syn vruchten over dje zee wassende Ende sy(n) vijfderhande : te wetene citrini. kebuli. indi. emblici. bellerici ».

Identifikatie :

Chebuli : de vruchten van *Terminalia chebula* Retz.

Citrini : waarschijnlijk de vruchten van *Terminalia citrina* Roxb.

Indi : (ook nigri genaamd) : de vruchten van *Terminalia chebula* Retz. (= chebuli), doch onrijp geplukt

Emblici : de vruchten van *Phyllanthus emblica* L.

Bellerici : de vruchten van *Terminalia bellerica* Roxb.

Dat sevende capittel es van manna

« Manna es dou op sommege cruden ghevonden die diuretica heeten dat syn cruden die macht hebben de verstoppinghe der leveren ende den wech daer die urine dats pisse doer gheet te openen. desen dauwe oft dit manna valt in eender hande plaetse int eynde van grieken ende indien ende blijft op die cruden hanghende dan verghadert my (= men) ghelick oft honich waer Manna es van groter macht Maer sommeghe lyen maken eenderande bedrieghenisse vercopende vervalste manna voer oprechtghe die welke sy som met zeem ende zuiker

maken. som met [»]sappe van calissihout » : **Het gekristalliseerd wondsap uit *Fraxinus ornus* L.; Manna-es.**

Bijzonderheden :

Ende gheen dinck en es soeter dan rechtverdige manna

Nota :

Dauwe : Manna werd in de oudheid aangezien als hemelse dauw. Manardus noemt het aerum mel of aeromel. Christophorus de Honestis : « est ros qui de nocte cadit in Aegypto super frondes aliquarum arborum ».

Dat VIII capittel es van Reubarbarum

« Rebarbe of reubarbarum heet Reubarbarum want men vindt in barbarien oft in indien oft inden landen van over de zee Ende tes een wortel swaer int ghewichte niet doergaet als men se brect hebbende een mannier ghelick ribbekens verdeylt hijer roet daer witechtich daer gheel. ende als mense knouet verhijtse. die als dese conditien heeft es te kiesien ende die contrarie en doech niet » : **Rheum palmatum L.; Rabarber**

Dat IX. capittel es van scamonea

« Scamonea (in de tekst ook scamoneye) es een sap eens cruys over de zee wassende Nommer meer en si yemant op syn lyf soe stout dat hij scamoneye enighe mensche gheve ten sy dat si wel bereyt sy nae der doctoren raet anders soe soud men se alle doeden dier af namen Scamonea bereyt heet dyagridium » : **Scammoniumhars, gomhars van *Convulvulus scammonia* L.**

Nota :

Diagridium werd bereid door scammoniumhars in een kweeper te duwen en deze in warme as te laten braden.

Dat .X. capittel es van sene bladeren

« Sene wast over de zee » : **Cassia senna Lam.; Cassia obovata Coll.; Cassia angustifolia Vahl.; Sene.**

Dat elfste capittel es van tamarindi

In de tekst : tamarinden

Identifikatie : Hoogstwaarschijnlijk dadels, de vruchten van de dadel-palm; *Phoenix dactylifera* L. — Tamr is immers een Arabisch woord voor dactylus en indus betekent uit Indie. Vroeger werden de tamarinden aangezien voor vruchten van een wilde palmboom.

Dat twelfste capittel es van suker

« Sacarum oft zuiker »

Bijzonderheden :

het saecht die borst ende es goet der maghen

Hier endt de twelfste partikel (schrijffout voor capittel van het tweede partikel).

Die .III. partikel dees boeckx es van specien of dinghen die wel rieken oft aromatijf sijn die conforteren oft sterken ende heft XVI capittelen.

Volgt dan (in de Nederlandse uitgaven) de opsomming van de 16 kapitfels.

Dat ierste capittel es van kaneel of cinamomum

Identifikatie : Kaneel, de verpulverde bast van de Kaneelboom; *Cinnamomum zeylanicum* Breyn.

Bijzonderheden :

poeyer van kaneel met poeier van carvi in de spise ghemingt beqwamelijc doet men woec in sausen of contsel om appetijt te crighen (Contsel — niet in Verdam — wordt in het Latijn salsamentum geheten, wil dus pekcl betekenen)

Dat .IJ. capittel es van cardamomum

« Cardamomum es zaet eens boems hebbende twederande manieren als smeeste ende dat minste dat dmeeste es dat beste ende heet domesticum in ghebouden (= bearbeide) plaetsen wassendē dat minste heet silvaticum dats wilt dat meeste es aromaticum dat es wel riekende in der verwen gheelach(t)ich ten royen werd gaende » :

Cardamomum majus : Groot kardamom, paradijskoren; *Aframomum meleguetta* Rose

Cardamomum minus : *Elettaria cardamomum* (Roxb.) Maton var. minor; Echte kardamom

Dat .IIJ. ca. es van soffraen i. crocus

« Crocus dat heet sofferaen : heet (l. het) es twerley te wetene dat inde hōven wast sonder eneghe bouinghe ende dat in orienten dats in oestlant wast niet sonder hovinghe » : Saffraan, de stempels van *Crocus sativa* L. Hoogstwaarschijnlijk bedoelt de schrijver met de « saffraen die in orienten dats in oestlant wast » : *Curcuma longa* L.; *Kurkuma*, Indische saffraan.

Dat .IIIJ. ca. es van wel riekende riet dwelc men heet *calamus aromaticus*

« hets es een wortel eens boemkens wel riekende » : *Acorus calamus* L.; Kalmoes

Dat .V. capi. es van groffelnaghelen i. garifoli

H.c.f. Garioffili. In handschrift : groffel naghel

H.i.d. Garifoli; moet beschouwd worden als een schrijffout voor gariofoli, zoals in de andere Ned. uitgaven. Verder in de tekst : gariofoli of groffels naghelen, naghelen.

Identifikatie : Kruidnagel, de bloemknop van *Caryophyllus aromaticus* L.; *Eugenia caryophyllata* Thumb.; Kruidnagelboom.

Bijzonderheden :

Teghen opheffinghe der moyeren opwert aen dat onderscot dat heet *dyaphragma* Nempt poyer van desen naghelen in welriekende wijn ende doeghet van onder in de moder met eender wieken oft met een instru-

ment doeghet in de moyer als een speute speutende soe daer in : Oeck den roeck van naghelen in wijn ghesoden onder ontfaen es goet
Groffels naghelen voer den nose gheroken versterken die hersenen

Dat VJ. capittel es van galegaen .i. galanga

H.c.f. Gallanga. In handschrift : galegaen

Identifikatie : **Galanga, de wortelstok van *Alpinia officinarum* Hance; Galgant.**

Dat VIJ. capittel es van ganciane i. genciana

H.c.f. Genciana. In handschrift : ganciaen

H.i.d. In de tekst : ganciaen

Identifikatie : ***Gentiana lutea* L.; Gentiaan**

Bijzonderheden :

een pille van onder dats een suppositorium oft een pessarium dats een instrument daer men natticheyt van onder in die moder doet als een spoyte ghemackt

Nota :

Gentiaan werd reeds besproken in Part. I., cap. LXVIIIJ

Dat .VIIJ.ste ca. es van kalissihout .i. liquiricia

H.c.f. Liquiritia. In handschrift : kalissiehout

Identifikatie : ***Glycyrrhiza glabra* L.; Zoethout**

Dat IX. capittel es van folie of macis

H.c.f. Macis. In handschrift : macis sijn scorsen buten omtrent der note muscaten ende es dan folie gheheeten

« som segghen dat syn blomen van noten muscaten dat es valscheit mar liet syn scorsen buten omtrent de noten muscaten » : **Foelie, de arillus of rode zaadmantel van de muskaatnoot.**

Bijzonderheden :

knouwinghe van folie es goet om te hersenen te sterken

Dat X. ca. es van noten muscaten .i. nux muscata

« Nux muscata es not muscaten of not met scaten. het es een vrucht eenderandes boems dye (in de Nederlandse teksten is de zin onderbroken, doch uit de Latijnse tekst blijkt : qui in India nascitur) : **Muskaatnoot. de vrucht van *Myristica moschata* L.; *Myristica flagrans* Houtt.**

Dat .XI. capittel es van peper of piper

« Piper of peper es drierande : als swert peper : lang peper ende wit peper. peper es een vrucht des boems in indien wassende som segghen datmen peper maeckt met branden swert Alsment vergheert om de menichte der serpente daer bij sijnde maect men vier omtrent de bomen » : **Peper, de steenvruchten van *Piper nigrum* L.** De drie peper-soorten komen van dezelfde klimplant voort; de witte peper (*leucopiper* of *piper album*) zijn de onrijp geplukte vruchten, waarvan de

vruchtwand werd verwijderd; de lange peper (macropiper of piper longum) wordt geplukt bij het begin van rijpen en de zwarte peper (melanopiper of piper nigrum) zijn de onrijpgeplukte vruchten, waarvan de zaadhuid niet werd verwijderd.

Bijzonderheden :

Maer sangwineis dat syn bloemeghe (l. bloedeghe, zoals in de andere Ned. uitgaven) lien ende den colerinen want si van complexien heet syn es peper quaet ghenomen

Dat .XIJ. capi. es van Repontike of reponticum

« Repontike ofte reuponticum es ghenoech ghelick rebarben van dbinnenste weghen » : *Rheum rhaponticum* L.; *Stompe rabarber*, *rapontikwortel*

Dat XIIJde capittel es van sandalen of sandali

« Sandalum dat es sandalen sijn drierleye als wyt roet ende gheel dat beste es gheel ende bet na tgheel es troet nae dat roet es wit dat beste »

Wit sandelhout : het geurige hout van *Santalum album* L.; *Sandelboom*

Rood sandelhout : van *Pterocarpus santalinus* L.; *Sandelhoutboom*

Geel sandelhout : het witte, dat door ouderdom geel geworden is

Dat XIIIJde capittel es van tamariscus

« Tamariscus dat es » (open plek in de Ned. uitgaven) : *Tamarix gallica* L.; *Franse tamarisk*. Volgens de Ph. Insulensis 1772 was deze in onze streken de officinale.

Dat .XV. ste ca. es van lijm of viscus

H.c.f. Viscus. In handschrift : lijm

« Viscus dat es lijm ende wast up eyken oeck op peer boemen dat beste lijm es dat men vind op eyken wassende ende blijft lang groen... Dat versch of alder ionckst es slecht of effen es ende binnen van verwen als porloeck buten groen dat salmen voer dat beste kiezen » : *Viscum album* L.; *Maretak*, *vogellijm*.

Nota :

De Ph. Insulensis 1772 zegt dienaangaande : *Viscum*, Le Gui. *Viscum* est planta parasitica, fructicosa; multis arboribus innascens. Praefertur viscum Quercua. E fructu ejus, seu baccis, paratur Gluten (la Glu); paratur quoque Gluten es foliis Ilicis aquifolii. (Ilex aquifolium L. = Hulst).

Dat XVI capittel es van ghingiber of zingiber

H.i.d. In de tafel : zingiber of ghinber. In de tekst : zhingbeer of zingibeer, ghingber. Part. I, cap. LXXIIJ : gymber

« Ghingbeer of zingibeer es een wortel in den landen over de zee wassende » : *Zingiber officinale* Roscoe; *Gember*.

Bijzonderheden :

poyer van ghingber met cattoene op den eers gheleet es goet tegen

tenasmonem Tenasmon es een sieckte van lust te hebben ter cameran te gaen sonder yet te doen

Die IIIJde partikel es van vruchten ende zayen der cruden ende dat van hem compt. ende heeft XXIJ capittelen
Volgt dan de tafel van de 22 kapittels.

Dat jerste capittel es van amandelen of amigdale

H.c.f. Amigdale. In handschrift : van amandele
« Amigdale of amandelen sijn twerleye als soet ende bitter bitter amandelen sijn beqwaem in medecinen. soete amandelen sijn beqwaem tetene » : **De zaden van de Amandelboom : Prunus amygdalis (Batsch)** var. *amara* en var. *dulcis*.

Dat tweede capittel es van qweappelen ende van qwepeeren of citonia

H.c.f. Citonia. In handschrift : van queappele
H.i.d. In de tekst : qweden
« Citonia of qweappelen sijn van ondersceyen qwaliteiten te weten som suet som scerp of pontijck som amper oft stiptijck ende som suer » : **De vruchten van Cydonia vulgaris Pers. var. piriformis Medik.; Kweepeer en var. maliformis Mill.; Kweeappel.**
Bijzonderheden :
Muscilago es eenderande vetticheyt of gheclontheyt dier my (= men) wyt treckt
Kweeappelen genieten volgens de auteur de voorkeur : « Qwe peeren sijn oeck teghen dit goet nochtan zo zeer niet ».

Dat derde capittel es van cappers of cappariz

H.c.f. Cappariz. In handschrift : van cappers
« de wortel ende scorsen blaers vruchten ende bloemen van cappers sijn goet in medicinen » : **Cappariz spinosa L.; Kapperboom;**

Dat .IIIIJ. capittel es van castanien of castanea

Identifikatie : Het is niet uit te maken of hier Castanea sativa : **Fagus castanea L.; Tamme kastanjeboom,** ofwel Castanea equina : **Aesculus hippocastanum L.; Wilde kastanjeboom,** bedoeld worden, daar beide deel uitgemaakt hebben van de artsenijschat in onze streken.

Dat vijfste capittel es van vighen van pineen of pinee ende van passelen of uve passule

Identifikatie :

Ficus of vighen : **Vijg, de vrucht van Ficus cariaea L.**

Pineen of pinee : **De zaadkorrels uit de vruchten van Pinus pinea L.; Pijnboom**

Uve passule sommige heetent corinthen ofte cleyn rosinen : In de tafel : rosinen die passelen heeten : **De gedroogde vruchten van Vitis apyrinea L.,** een wilde vorm van de Vitis vinifera L., die in onze streken op kleine schaal werd gekweekt in de valleij

van de Maas. Gewoonlijk worden zowel rozijnen als krenten
uvae passulae genoemd, de eerste zijnde de grote, de krenten
de kleine

Dat VJ. ca. es van Juiube ende sebesten

Identifikatie :

Juiube : **Borstpruim**, de vrucht van *Zizypus jujuba* Mill.

Sebesten : **Zwarte borstbes**, de vrucht van *Cordia myxa* L.

Dat VIJ ca. es van prumen of pruna

« Pruna of prumen syn som swart som roet swerte prumen luttel hert
synde sonderling prumen van damasco sin de beste » : **Pruimen**, de
vruchten van *Prunus domestica* L.

Dat VIIJ. ca. es van anijs of anisum

« hed es zaet eens crwyts also gheheeten dwelck es suet » : **Pimpinella
anisum** L.; **Anijs**.

Dat .IX. ca. es van bakeleer oft bacca lauri

H.i.d. In de tafel : bakelere. In de tekst : bakeler

« Bakeleer oft bacca lauri es de vrucht eens boems die laurier of laurus
heet welcx bloems blayeren oeck in medicinen goet syn... maer de
vrychten (l. vruchten) dat syn oeck grana lauri ghenoept » : **Be
bessen van Laurier**; *Laurus nobilis* L.

Bijzonderheden :

die vruchten ghewreven in een panne verwermt ende met een saxen
op thoeft gheleet es goet teghen fleumatike of couwe hersene

Dat .X. capittel es van cubeben of cubebe

« hed syn vruchten eens boems die in indien wast » : **Piper cubeba** L.;
Staartpeper.

Dat .XJ. capittel es van Carvi

« Hof comijn of carvi es saet eens crwyts alsoe ghenoept » : **Carum
carvi** L.; **Karwij**.

Bijzonderheden :

dat zaet ghebruykt men in sausen om appetijt te crighen in medecinen
besicht men alleen dat zaet

Dat .XIJ. capittel es van boenen of fabe

Identifikatie : **Vicia faba** L.; **Boon** (varieteit hier zonder belang)

Dat .XIIJ. capittel es van fenigrecum

« Fenugrecum of fenigriek of griex hoy » : **Trigonella foenum-graecum**
L.; **Grieks hooi**, **fenegriek**.

Dat XIIIJ capittel es van lizaet of semen lini

H.c.f. Semen lini. In handschrift : van lijzaet

H.i.d. In de tekst : lyzaet, lizaet, lisaet

Identifikatie : *Zaad van Linum usitatissimum L.; Vlas.*

Dat XV. capittel es van lupinen of lupinus

H.c.f. *Lupinus*. In handschrift : van lupinen
« lupini sijn tweerleye alls suet ende bitter. dye bitter sijn sonderling der medicinen beqwaem » : *Lupinus albus L.; Witte lupine en Lupinus luteus L.; Gele lupine.* (Beide sijn hier officinaal geweest).

Dat XVI. capittel es van milie oft milium

H.c.f. *Lilium* (drukfout in handschr. verbeterd in *Milium*). In handschrift : van milie

H.i.d. Part. I, cap. XXXIX : *Milium solis* dats witte steenbreeke « het es een saet » : *Lithospermum officinale L.; Glad parelkruid.*

Dat XVII. capittel es van noten of nux usualis
ende hasennoten oft avellane

« Nuces usuales oft noten die men daeglixch besicht heeten ghemeyn noten of okernoten » : *De vruchten van Juglans regia L.; Noteboom.*
« Avellane of haesnoten » : *De vruchten van Corylus avellana L.; Hazelaar.*

Bijzonderheden :

okernoten sijn onverteerlick voende coleram beruerende den hoefstweer (= hoofdpijn) Sy syn contrary den hoeft

Noten Eywijn honich ende sout tsamen ghemingt ghenesen des menschen oft honden beten

Nota :

In de tekst lezen wij over hazelnoten dat zij sijn « spegher van vertering ». In de Latijnse tekst : « et est tardioris digestionis ». Waarschijnlijk te lezen « stegher », stugger.

Dat XVIIJ capittel es van gheerste of ordeum

H.i.d. In de tekst : gheerst

Identifikatie : *Hordeum vulgare L.; Gerst.*

Dat XIX capittel es van orobus of vitsen na de sommige

H.i.d. In de tekst : vitsen

Identifikatie : *Vicia sativa L.; Wikke.*

Dat XX. capittel es van oliven of olive & olie van
den live olivarum of oleum

Identifikatie : *De vrucht van Olea europaea L.; Olijfbroom.*

De schrijver heeft het ook over « swerte oliven », hiermede bedoelt hij rijpe olijven, in tegenstelling met degene « die groen sijn », de onrijpe dus.

Bijzonderheden :

Een plaester van hem ghemaect verbiet sweren te commen dye vierachtighe apostonien of antrax heeten. Een plaester van oliven blayers ghemaect met honich ende op den navel gheleyt doot de wormen.

Een plaester van hem met gheersten meel ghemaect es goet teghen den ouwen lichaem ende teghen vloeying der vochticheyt wyt der moyeren.

Deze laatste zin luidt in Latijn : « Et quando ex eis fit emplastrum cum farina ordeï confert fluxui ventris antiquo et fluxui humiditatum quæ e matrice emanant ». Ouden lichaem is dus wel oude of langdurige buikloop.

Dat XXJ. capittel es van appelen van granaten of poma granata

H.i.d. In de tafel : Appelen van garnaten. Part. I, cap. LXIII :

Balaustia dats die vallen bloem van den granaet boem

Identifikatie : De vruchten van *Punica granatum* L.; Granaatboom, granaatappel.

Dat XXIJ. capittel es van wyn of vinum ende eeck of acetum

Identifikatie : In wijnen wordt volgend onderscheid gemaakt : most, nouwen wijn, witten cleynen wijn, royen wijn die midde tusschen wit ende swert es, swerten wijn en sueten wijn.

Bijzonderheden :

Eeck (= azijn) es goet teghen frenesie dat es een manier van heete apostonie voer in de hersenne.

De vijfste partikel des boeckx es van gummen in (l. en) dijsghelijck ende heeft X. capittelen

Volgt dan de opsomming van de 10 kapittels.

Dat ierste capittel es van camfer .j. camphora

H.c.f. Camphora. In handschrift : campher oft camphora

Identifikatie : Oorspronkelijk was kamfer het ingedikte sap van *Cinnamomum camphora* (L.) Nees; *Laurus camphora* L.; Kamferboom.

Bijzonderheden :

Sij es goet tseghen gomorreum : dats dat men tegen sijnen wil sperma of de nature qwyet wort

dit self es oeck goet teghen dyabeticam : dat es dat men seere veel waters quijt wort

Dat IJ. capittel es van dragagantam

Dragagantam is een schrijffout voor dragagantum, zoals meermalen in de tekst voorkomt; ook wordt dragagamum en dragamentum gebruikt.

Identifikatie : Tagacant, wondgom uit de stammen van *Astragalus*-soorten.

Bijzonderheden :

Dragagantum welck veel lyen qualyc scriven met eender g. als dragantum... dragagamum es een gumme waer af de witte clare ende puere es van meester macht. Maer dragantum met ens ga. ghespelt es eender ande erde of een aijer daer af ende heet vitriolum of coperroot. Daer om doense qualyck diet niet en besien wat sij scriven daer mocht

groot quaet af cōmmen. daer om avizeer ick u. (Deze uitleg komt van de vertaler; in de Latijnse uitgaven ontbreekt deze uitleg en wordt er gesproken over *Dragantum*).

Dat derde capittel es van *gummi arabicum*

H.i.d. In de tekst : gum van arabien; gumme van arabyen

Identifikatie : Arabische gom, het vanzelf ingedikte sap van verschillende *Acacia*-soorten, vooral *Acacia senegalensis* (Lam.) Roberty.

Dat vierde capittel es van *laudanum*

« het es dau in sommige cruden hangende of inviseert » (zie nota) : Het klierenhars van *Cistus villosus* L. subsp. *creticus* (L.) Boiss. en andere *cistus*-soorten; *Laudanum* of *labdanum*

Bijzonderheden :

Een suppoeste van *laudanum* ghemaect ende in der moyeren ghesteken sterckt de moijer helpende oeck ontfanghen. (Hieruit blijkt dat ook een schedezetkaars soms *suppositorium* werd geheten)

Nota :

« Inviseert » moet waarschijnlijk gelezen worden : invisceert, immers de Latijnse tekst luidt : *Landalum* (sic) est ros in quibusdam herbis inviscatus, dus een dauw (of beter een sap) dat als een dikgeworden slijmerige massa aan de heester kleeft.

Dat .V. capittel es van mastike of *mastix*

« het es een gumme eens boems waer af te verkyesen es die wit ende claer es » : Mastikgom, hartsachtige massa verkregen uit de bast van *Pistacia lentiscus* L.

Bijzonderheden :

Mastike gheknout in den mont. (Mastikgom werd destijds veel gebruikt als kauwmiddel — de naam *mastix* komt ook van *masticando* en bediedt kauwmiddel)

Dat .VI. capittel es van mirre of *mirra*

H.c.f. *Mirra*. In handschrift : mirre

« hed es een gumme eens boems die in indien wast » : Mirre, gomhars uit de stam van verschillende *Commiphora*-species.

Bijzonderheden :

hed bewaert oeck van putefactie (l. putrefactie) of verdervene der om besalftmen of condicht men die doye lichamen met mirren ende so bewaertmense (In de Latijnse tekst : unde corpora condita cum mirra conservantur. *Condire corpora* = lijken balsemen)

Dat VII. capittel es van peck of *pix*

« Pix dat es peck dat es tweerleye als *navalis* dat heet scep peck ende *pix liquida* dat heet terre in duytschen zo de sommige segghen. *pix liquida* of nat peck of ter... Scep peck... het heet scep peck want men vanden sceppe scrapt ».

Pix liquida : **Houtteer**, bereid door droge destillatie uit de stammen en wortels van enige harshoudende soorten uit de groep der Abietineae.

Pix navalis : **scheepsteer**, volgens de schrijver, van schepen afgeschraapt. Blancardus geeft de etymologie : « Pix navalis quod navibus picandis adhibeatur non quod a navibus maritimis derasa sit ». Toch werd de afgeschrapte teer van schepen in de geneeskunde aangewend, zoals Lemery getuigt : « Het Teer, dat men van de schepen, die in zee zyn geweest, afgeschraapt, is meer opdroogende dan 't andere, omdat het zout daer in getrokken is; dit Pek word Zopissa genaemt ». en bij Zopissa schrijft hij : « Is een teer of eene soort van zwart pek, dat men van de schepen aftrekt, nadat zy eene lange reis over zee gehad hebben. Dit pek is allengsjes doordrongen van 't zeezout, dat aen 't zelve zyne eigenschap heeft medegedeelt. Dit Teer is een mengsel van zwart pek, harst, smeer en teer onder een gesmolten; de Zeelieden bedienen er zich van om de naden of voegen van hunne schepen te teren of te stoppen, uit vreeze dat 't water daer in kome ». Hierdoor wordt het duidelijk dat de oude schrijvers onder scheepsteer feitelijk een mengsel verstonden en dat dit mengsel inderdaad werd afgeschraapt van de schepen, na een zeereis.

Dat VIII. ca. es van resina

H.c.f. Resina. In handschrift rst

« Resina heet herst zo de sommige seggen dwelc es onderscheyden om verscheidenheit der boemen daer men hem af haelt... de sommige segghen resina es swet (= zweet) eens boems die pinus of pijn boem heet ».

Resina of hars zonder meer, betekent in de oude geneeskunde colophonium en hiermede bedoelde men (nu niet meer) : het uit Pinus-soorten spontaan uitgevloeiende hars, door de zonnewarmte gekondenseerd. (Zie hierover mijn artikel in Pharm. Tijdschrift voor België, maart 1963 : « Warpout » uit « Den plaestere van jerusalem ».

Dat IX. capittel es van storas calamita

« Storax es som nat ende som droeg... waer af men die roy storax calamita sal kyesen » (Verder heeft hij het over Storax liquida) : **Styrax**, het wondhars uit stamverwonding van **Liquidambar orientalis** Mill. Styrax wordt calamita geheten omdat het in rietstengels — in calamis — in de handel gebracht werd. De styrax liquida wordt verkregen door het uitpersen van de schors van de Liquidambar orientalis Mill. Wat na de voorgaande bewerking overblijft wordt dan styrax rubra of storax rubea geheten.

Bijzonderheden :

wijn daer storax calamite in ghesoyen es ghehorghelt droecht de natti-
cheit des welken dat in de kele heet vinila (Vinila is ongetwijfeld een
schrijffout, die in de overige Nederl. uitgaven overgeschreven wordt,

voor uvula, de huid. De Latijnse tekst heeft dan ook « humiditatum uve seu uvule dessicat ».

Storax liquida es zeer goet in plaestren ghedaen teghen eenderande sieckte des hoets die tinea heet dat es een siecte int hoet ende es scorfte des hoets met aschechteghe verwe ende met eyseliken roeck.

Dat .X. capittel es van termentin of terbentina

H.c.f. Serpentina (sic). Handschrift verbeterd : Terpentijn.

H.i.d. In de tekst : termentine

Identifikatie :

(1°) Venetiaanse terpentijn, balsem uit de stam van *Laris decidua* Mill.

(2°) Gewone terpentijn, verkregen uit verschillende soorten van het geslacht *Pinus*

De seste partikel dees boeckx es van de gheslachten des souts van de minen der eerden ende van steenen ende heeft .XVJ. capittelen

Volgt de tafel der 16 kapittels.

Dat eerste capittel es van aluyn of alumen

H.c.f. Alumen. In handschrift : Aluijn

H.i.d. In de tekst : allijn

Identifikatie : **Alumen, aluin.**

Dat .IJ. ca. es van quickselver of argentum vivum

H.i.d. In de tekst : qwick selver

Identifikatie : **Hydrargyrium, kwikzilver.**

Dat derde capittel es van bolus armenus

H.c.f. Bolus armenus. In handschrift : ro aerde van armenie

H.i.d. In de tekst : Bolus armenus of roy eerde van armenien. Part

V., cap. I : Bolus armenus dat roy herde heet van ermeni

« es eenderande adere der eerden » : **Rode bolus, ijzerhoudend aluminiumsilicaat.**

Dat .IIIJ. capittel es van ceruse of serusa

H.c.f. Cerusa. In handschrift : van ceruse

H.i.d. In de tekst : cerusa

« Ceruse es de bloem van den loet » (= lood) : **Loodwit, loodcarbonaat.**
Bijzonderheden :

die ceruse maken die crighen dic (= dikwijs) de popelsie die vallende sieckte de iecht. het fleersijn dats de artikel dat es om qwaeye lochten die van den loye comen.

Dat V. capittel es van kalcke of calx

H.i.d. In de tekst : calck

Identifikatie : **Calx, kalk.**

Bijzonderheden :

Calx viva dats onghebluste calck

het es van noye dan nouwen berrende calck sij diet dwater niet gheneeckt en heb want dien es sterker dan die dwater gheneeckt heeft

Dat .VI. capi. es van corael of corallis

H.c.f. Corallus. In handschrift : van corael

« Corael es tweerleye als root ende wit Men sal voer dbeste kyesen dat root groot ende cleer es hoet meer ten roden wert gheet ende gheen gaten of lutter heeft hoet beter es » : **Koraal, de skeletten van holtdieren, die kalk afzetten.**

Dat .VIJ. capittel es van emathites

H.c.f. Emaciten. In handschrift : van bloetsteen

H.i.d. Emathites de sommige noement bloet steen. In de tekst :
ematites

Identifikatie : **Hematiet, natuurlijk ijzeroxide.**

Dat VIIJ. capi. es van litargirum

H.c.f. Litargirum. In handschr. : van gout scuym oft sulver scuym

« Litargirum es tweerleye als een dat heet spuma auri of gout scuym Ende dander dat heet spuma argenti of silver scuym » : **Lithargyrium, loodglans, loodglit, loodmonoxide.** Het onderscheid in goud- en zilverschuim is gesteund op de uitwendige kleur, die geler kan zijn naar gelang de verontreiniging met koper hoger is.

Bijzonderheden :

hed es oeck goet teghen pannum of duysterheit der oogen met roos water daer af een colirium ghemaect. colirium es een medecijn de midden dickechtich op beyde ende donne es (Deze laatste zin is van de hand van de vertaler en is onveranderd overgenomen in de andere Nederl. teksten, ofschoon de zin niet zo duidelijk is, door de toevoeging « op beyde »).

Dat IX. capittel es van lapis lazuli

H.i.d. In de tekst : lapis armenus

« Lapis lazuli es eenen steen waer af te kyesen es die den hemel in der verwen best ghelijckt » : **Lapis lazuli, lazuursteen, lazuriet, natuurlijk natriumaluminiumsilicaat-natriumsulfide.** Werd in de XVIIIe eeuw nog Lapis Armenus geheten.

Dat X. capittel es van perlen .j. margarite

H.c.f. Merili sive margarite. In handschrift : Perlen of margarite

« Margarite vel parna (?) dat sijn perlen. hets eenen steen die in sommige visschen ghevonden wort waer af men kyesen sal dye wit cleer ende blinkende es » : **Margaritae, margrietparels, oesterparels.**

Dat elfste capittel es van solfer of sulfur

H.c.f. Sulphur. In handschrift : Solphur of swavel

H.i.d. In de tekst : swaevel

« Solfer es tweerleye als levende solfer dat compt uuyt solfer eerde Ende doy solfer die met consten ghemaect wort » : **Sulphur, zwavel.**

Nota :

Blancardus geeft het onderscheid aldus : « Sulfur nativum seu vivum ex terra effoditur. Factitium vel ex vivo sulphure impuriori vi ignis educitur, vel ex aquis sulphureis excoquitur ».

Dat XIJ. capittel es van sout of sal

Identifikatie : **Sal commune, zout. natriumchloride.**

Dat XIIIJ. capittel es van tartarus

H.c.f. Tartarus. In handschrift : van wijnsteen

H.i.d. Tartarus es wijn steenen. In de tekst : wijn steen

« Tartarus die van de puersten wijn es die es de beste » : **Wijnsteen, kaliumbitartraat.**

Dat .XIIIJ. ca. es van tuchia

Identifikatie : Volgens de Ph. Gandavensis 1786 : « Tutie, seu Nihil gryseum. Gryse Niet, gryse Oogenniet. Est substantia ponderosa, coloris cinerei vel fuscii, insipida, inodora, e Zinci Mineris sublimata. » N. Lemery : « Tuthia. In 't Nederduitsch Tutie, Niet, Kleimei, Oogniet. Is een metael-roet... het is vast aen aerde rolstokken, die men met voordacht opgehangen heeft boven aen de ovens der Metaelgieteren, om den damp van 't metael te ontfangen ». Onder tutia moeten we dus verstaan voor het natuurlijke : **de kalmietsteen, natuurlijk zinkcarbonaat** en voor het artificiële : **onzuiver zinkoxide.** dat men verzamelde in de schouwen van de ovens waar mineralen werden gesmolten.

Dat .XV. ca. es van dragagantum of vitriolum

H.c.f. Vitriolum. In handschrift : van vitriolum oft dragagantum oft coopperroets

H.i.d. Copperroot, coperroet

« Dragagantum of vitriolum of coperroot es alleseens ende es van eender mynen der erden »

Volgens de Pharm. Gandavensis 1787 is Vitriolum viride seu Martis, groene vitriol en vitriol van yzer is koperrood. Het gaat hier dus om Fe_2O_3 , **rood ijzeroxide.**

Bijzonderheden :

Een 3. van coperroot ghedronken doet spuwen dat letzel dat van canpernolien compt

Nota :

De schrijver is niet logisch, daar hij in Part. V., cap. II een heel pleidooi houdt om te bewijzen dat tragacant, dragagantum moet geschreven worden, terwijl dragantum « es eenderande erde of een aijer daer af ende heet vitriolum of coperroot »!

Dat XVI. ca. es van viride eris

H.c.f. Viride eris. In handschrift : spaensgroen

« Viride eris heeten sommige lien spaens groen » : **Verdigris**. Dit kon nativa seu fossilis zijn : kopergroen, dat voorkomt op gesteente dat koper bevat : **natuurlijk gevormde basisch kopercarbonaat**, of kunstmatig bereid zijn t.t.z. afgeschraapt van platen koper die aan azijn of zuur druivensap werden onderworpen : **kopersubacetaat**. (Zie hierover mijn artikel in Pharmaceutisch Tijdschrift voor België, januari 1964, « Sciltvarwe », een oud geneesmiddel.)

De .VIJ. partikel dees boeckx ende de leste es van
dieren of datter af compt ende heeft XX. capittelen

Volgt dan de opsomming van de 20 kapittels.

Dat ierste capittel van aneta in (l. en) van anser

H.c.f. Aneta et anser. In handschrift : van eenden ende gansen

H.i.d. Anas es een ende. In de tafel : aneta dats een eynde

Ghenten of gansen. In de tafel : anser dats een ghent of
een gans

Identifikatie : Anas = eend. Anser = gans.

Dat tweede ca. es van ossen of bos

Bijzonderheden :

Bos of den osse voedt met synen vleesche de mensche of ander
creatures daer en es in den osse niet ten es in verscheyen Orbarring
(= gebruik) profiteleek (= nuttig), daer om sijn mes met eek
ghemingt es goet seet plinius den XXVIIJ. boeck ca. XI. . synder
naeturlic hystorien. teghen dat fleersijn

Dat IIJ. capittel es van gheeten id est capra

H.c.f. Capra. In handschrift : van gheiten

Bijzonderheden :

Capra of een gheite es alder snelst int loopen alder licht int sprin-
ghen alder scerpst int syen alder sueste in den smaek. alder ghesonsts
int eeten ende alder sinlext indt voedsel. want int ghesichte in den
smaek ende in den roeck maket onderscheet tusschen de cruyden
ende riseren of telgheren van den boemen van welkes dunne soppe-
kens eetet ende voedt hem selven. de gheyten leven XJ. iaer ende
bespringen melcanderen toet dat se out sijn Som winnense twee ghey-
kens Gheiten pisse ghewermt in die oore ghedruct gheneest pyn der
ooren.

Dat .IIIJ. capittel es van creeften .j. cancri

H.c.f. Cancrī fluviales. In handschrift : van creeften

Bijzonderheden :

Water creeften dat syn creeften (sic) die int suet water wonen... See
creeften hebben des self maecht oeck maer niet alsoe sterck

Dat .V. capittel es van duven .j. columba

H.c.f. Columba. In handschrift : van duven

Bijzonderheden :

Columba dats .j. duve dats een seech (= zedige, zachte) vogel der

minschē gheselschap beminnde die hieten hier voermaels desen vogel encuysch vogel om dat hij dick de nesten besoeft met cussen met minnen ontfanghet ende es zeer besich der oncuys(s)heyt daer om heetse columba want sij roffent (= koppelt) wel hoer lendenen (= geslachtsdelen). — De vertaling is eerder gebrekkig; de Latijnse tekst doet beter de etymologie uitkomen : columba dicitur quasi colendo lumbos.

Dat .VI. ca. es van een bever of castoreum

H.c.f. Castor. In handschrift : van een beever

Bijzonderheden :

Castor of castoreum es een bever dat een dyer es met de visshen onder dwater wonende ende oeck gaende op die eerde het heet castor a castrando dats van luubbenne (= ontmannen). want syn cullen syn de medecinen beqwaem Alst den iagheer ghewaer wort soe lubdt hij hem selven bytende hem selven sijn cullen af. (In de tijd dat dit kruidboek tot stand kwam en nog veel eeuwen later was men overtuigd dat castoreum, bevergeil, het produkt uit de perianale klieren van de bever, uit de testikels afgescheiden werd.)

Dat VII. capittel es van herten id est cervus

H.c.f. Cervus. In handschrift : van I hertte

Bijzonderheden :

Cervus es een hert dat een dyer es dat zeer lang leeft Ja meer dan hondert iaer hed es een dyer dat gheen galle en heeft dan in de dermen daer om hevet bitter dermen ende stinckende als aristotiles ende avicenna seggen dat bloet des herts en stolt nummermeer In hoer herte vindt men beenen die toet veel siekten sonderling die aen therte sijn beqwaem sijn ende men doetse in edelen confectien Men seet datter eenderande steen in de herten ghevonden wort die sonderling alsoe men seet helpt de vrouwen als sy baren.

Dat VIII. capittel es van hedus

In H.c.f. staat Dus, verbeterd in Edus. Met de hand werd een zin bijgeschreven die onduidelijk geworden is : Edus I gheyte ... (onleesbaar) ... capriolus. Dit laatste woord zou ons doen denken dat het hier over een soort van wilde geit gaat, een gems. Doch volgens de tekst is dit niet zo : « Edus of edulus of een hueken edus ghenompt in latyn ab edendo van etende want het dick (= dikwijs) eet ».

Een hueken, hoekijn, houkijn, huckijn, huekin, is volgens Verdam een bokje, geitje; verklw. huecskijn, hoecsijn.

Haedus is de naam voor een jonge geitebok. De Pharm. Insulensis 1772 schrijft : Capra, la chèvre; Mas Hircus, le bouc; femina Capra, la chèvre; fetus Haedus, le chevreau, dicitur.

Ook geeft N. Lemery volgende opsomming :

Hircus, in 't Fransch Bouc, in 't Nederduitsch Bok, is 't mannetje van de Geit

Caper, is een gesneden Bok

Capra, Chevre, Geit, is 't wyfje van den Bok

Hoedus, Chevreau, is de jonge Bok

Capella, Chevrete, petite Chevre, Geitje is de jonge Geit
En bij Hoedus schrijft hij: Hoedus, in 't Fransch Chevreau of Cabril, is een jonge Bok, of 't mannetjes jong van eene Geit, nog teder, en beneden de zes maanden; hy is goed om te eten; hy heeft veel vlug zout en olië in zich.

Dat IX. capittel van haesen of lepus

H.c.f. Lepus. In handschrift: van I hase of conijn

Bijzonderheden:

Lepus es een hase dien seet men ten hebben twerande ondersceet als manlicheyt ende vrouwelicheyt (In de Latijnse tekst: Lepus dicitur habere utrumque sexum) der hebben veel lyen als plinius ghemeint dat den hase windt ende gheworden wort sonder mammekens (l. mannekens, in Lat.: sine mare) toe te doene Hasen syn dyeren also ghe-drachtich dat de een gheboren sijnde ter stont dander ontfanen wort daer om eest alst ionck es een oorbaerlijck dier om teten. dat rontsel (Lat. coagulum) van den hase es goet teghen venyn het stopt oeck den lichaem Hoet rontzel ouder es. hoet beter es hasen bloet saecht die pyn der ooghen

Dat X. capittel es van verken of porcus

H.c.f. Porcus. In handschrift: van varken

Bijzonderheden:

Porcus of verken wort met tanden ghebooren ende es veelderanden siekten onderworpen Alst sieck es soe houdt sijns hooft crum (= scheef) Ende int slyck leeghet meer metter rechter syden dan met der slincker syden Hed sijn de beste cuddekens (= jonge varkens) die inden winter gheboren sijn ende die quaetste die in den zomer. Porcus es een onrein dier gulsich alle stinckende onreine dinghen ghiericleken eet. ende daer om al es sijn vleesch goet te verteren. hed maket noch-tans veel fluymechtighe overvloeyicheden die bereet sijn haest te cor-rumperen Een verken of een soch wort vet met rusten Ende dat seven-ste deel sijnder spysen wordt verkeert in haer. in bloet. ende in melck

Dat .XJ. ca. es van calveren .j. vituli

H.c.f. Vitulus. In handschrift: van calveren

Bijzonderheden:

Vitullus of een calf ter stont alst gheboren es van sijnder cracht weghen stellet hem om sijnder moederen borsten te soeken. ende wort daer me ghevoedt den calve ghelijck als den peerde wort gheboren voer sijn verhoofd een swerte puyste de welke de goekeleers of waerseghghers segghen te sijn een onsteeckinghe der minnen dees puyste treckt de moi-er ter stont af niet latende hoer ionck aen hoer borsten comen dyen etter en es al af Calvers sijn goet van voedsel licht te verteren ende doen groeyen

Dat .XIJ. capittel es van vossen of vulpis

H.c.f. Vulpis. In handschrift: van vossen

Bijzonderheden:

Vulpis of een vos es een scalck dier Als de honden hem volgen zo vergheret ende borgt sijnen stert tusschen syn beenen Ende alst siet dat niet ongaen en mach midts dat borghen sijn sterts, zo vergheret sijn pisse ende worptse ende spraetse op die honden die hem volgen welkes pissen stanck de honden ververende (= vrezende) wiken weinich dar af vossen smeer ende vossen merch seet men es diureticum dats ontstoppende doende pissen daer om meent men dat seer goet es teghen den steen der nieren ende der blasen had yemant de tong van eenen vos in eenen rinck die en sou gheen duysternis in sijn ooghen liden

Dat XIIJ. ca. es van boteren of butirum

Bijzonderheden :

Butirum of boter wort ghenomen van koeyen melck. van Gheiten melck ende van scapen melck Boter resolveert ende rypt. daer om doet mense op apostonien achter de ooren als mense wil moruwen ende rypen

Dat XIIIJ. capittel es van rontsel .j. coagulum

H.c.f. Coagulum. In handschrift : van rontsel des melc in de maghe gheronnen

Bijzonderheden :

Coagulum of rontsel es een substantie des melckx in de maghe gheronnen Rontsel van haesen es in dezen qualiteyten alder sterkxt

Ook N. Lemery prijst nog deze geronnen of gestremde melk van de haas : « Het stremsel of leb van den Haes, in Latyn Coagulum leporis genaemt, is eene kaesachtige stoffe, die men op den bodem van de maeg van eenen jongen Haes vast vind ... men gebruikt het uit en inwendig ».

Dat XV. capittel es van kese of caseus

Bijzonderheden :

Caseus es kese ghenompt caseus a carendo. want hed wort verdeilt van de waterachtige substantie des melckx cout grof ende hert te verduenne (= te verteren) ... daer om seet constantinus dat alle kese quwaet es ... Ouden kese en doeg niet met allen. want hij es verdroghende ende swaer te verterende (Dit denigrerend oordeel over kaas vinden we bij de meest oude schrijvers.)

Dat XVI. ca. es van was of cera

H.c.f. Cera. In handschrift : van was

Bijzonderheden :

Cera of was es quaetste op den gront van honich (In Latijn : Cera est fex mellis) was es toet viel dinghen nut hed es goet in voel medecynen

Dat XVIIJ. capittel es van melck of lac

H.c.f. Lac. In handschrift : van melke

Bijzonderheden :

Lac of melck es een zuete blinckende vochticheit in dye borsten overmidts der natuerleke hitten uuyt den bloeye ghewonnen de materie van menstruen ende van melck es allenseens der om maeckt die natuere dat melck om dat kint datter gheboren es buten met te voene. met menstrua waert in der moeder lichaem noch sijnde besloten ghewee(s)t dar om en sal dat melck niet sijn voer den tyt van baerne noch lang daer nae ten sij teghen natuere

Dat XVIII. ca. es van honich .j. mel

H.c.f. Mel. In handschrift : van honich oft seem

Bijzonderheden :

Mel es honich of zeem ende es een alder suetsten vochticheyt van de alder puerste ende suverste materie midts der wijsheyt ende subtylheyte der byen ghemaect

Dat XIX. ca. es van spodium

H.c.f. Spodium. In handschrift : van yvore ghebraent

Bijzonderheden :

Ofschoon de schrijver zijn kapittel begint met de woorden : « Spodium of yvoren ghebrant », zegt hij verder : « Spodium es olefanten been dat binnen merch heeft Maer olefanten tanden en barrent men niet ». Hierin wijkt hij af van de gangbare mening of wellicht verspreekt hij zich over de in de praktijk toegepaste methode?

Dat XX. ende leste capittel dees boeckx es van seepen .j. sapo

H.c.f. Sapo. In handschrift : van seepe

H.i.d. In de tekst : zeepe

De Herbarius in dyetsche eindigt aldus :

Hyer endt in den naem ihesus de verghering deze practiken van simpel medecinen by der welken een yghelijck mag op cort weinich verstants nemen vanden crachten der simpel medicinen Nyemant en sij nochtans zoe stout op de pyn der ewegher doot dat hij dees practijck qualick sonderleek roekeloos onbedacht of sonder groet verstant ghebruke... Nyemant en tast dyeper dan sijn ambacht streckt Al sal hem mellicht donken dat sy hier uuyt selen connen practizeren hed sal wonderleek te werke gaen Maer connen sij hoer verstant daer toe ghesetten dat sij connen gheweten wanneer hoelanghe ende in wat manieren sy dezer medecinen lutter of veel selen ghebruken. zoe moghen sy nochtans in der vreesen goeds hier met werken. voerhem nemende die worden die mesue in sijn beghinzel sijnder practiken aldus ludende seet. die heel vrese gods wil my helpen ten beghinzel myns werckx Minne noch nijt en sal mi omvaen dat ick van den rechten wech sal dolen god es hier boven diet ordeelt die hemelen berespent (= straffen het) die elementen wisent ende al ontginck alle deze. de pyn der hellen sout toch vinden waer af ons wil hoeden die vader die soen ende dve heilige gheest Amen Ghemaect int iaer ons heeren .M.CCCC.ende.lxxxiiiij

Op de volgende pagina treffen we dan nog een prent aan, Adam en Eva voorstellend bij de levensboom, waarrond een serpent gekronkeld ligt, dat aan Eva een appel aanbiedt; met als onderschrift :

MULIER DECEPIT VIRUM UT SECUM COMMEDERET

SAMENVATTING

De gegevens omtrent de inkunabel « Den herbarius in dyetsche » en aanverwante herbaria, vormen in de bibliografie een hopeloos kluwen. Het is de bedoeling van deze studie, niet alleen deze « Herbarius » op de juiste plaats te situeren onder de Nederlandse geschriften over planten, doch ook de chronologie van dit werk en aanverwante werken vast te leggen. Hieruit blijkt dat de gangbare mening, als zou de *Herbarius latinus* van Peter Schöffer, waarvan de editio princeps in 1484 te Mainz werd gedrukt, het prototype zijn van al de gedrukte herbaria, moet herzien worden. Het staat vast, dat Jan Veldener in dit zelfde jaar een Latijnse en een Nederlandse editie heeft gepubliceerd en dat hij reeds vroeger een herbarium had gedrukt, waarvan de terminus ad quem in 1483 moet geplaatst worden. Deze prioriteit leidt dan ook tot de konklusie, dat aan de Nederlanden de eer toekomt, het prototype gedrukt te hebben, van al de herbaria, die later in Europa werden uitgegeven.

RÉSUMÉ

Les données au sujet de l'incunable « Den herbarius in dyetsche » et herbiers apparentés, forment dans la bibliographie une pelotte désespérée. L'intention de cette étude, est non seulement de situer cet « Herbarius » à sa juste place dans les écritures néerlandaises concernant les plantes, mais également de fixer la chronologie de cette œuvre et des œuvres apparentées. Il ressort de ceci que l'opinion courante, que l'*Herbarius latinus* de Pierre Schoeffer, duquel l'editio princeps imprimé à Mayence en 1484, serait le prototype de tous les herbiers imprimés, serait à revoir. Il est établi que Jean Veldener a publié dans la même année une édition latine et une édition néerlandaise et qu'il avait déjà imprimé un herbier, qui n'est pas daté, mais dont le terminus ad quem doit être placé en 1483. Cette priorité mène à la conclusion, que l'honneur d'avoir imprimé le prototype de tous les herbiers, édités ultérieurement en Europe, revient aux Pays-Bas.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Daten in bezug auf die Inkunabel « Den herbarius in dyetsche » und anverwante Herbariums formen in die Bibliographie ein hilfloses Knäuel. Es est die Absicht dieser Studien nicht allein dieses « Herbarius » auf den richtigen Platz zu stellen unter die Niederländische Geschrifte über Pflanzen doch ebenso die Chronologie dieses Werks und anverwannte Werke fest zu stellen. Es zeigt dasz diese herrschende Meinung als währe der *Herbarius latinus* von Peter Schöffer, wovon die editio princeps in 1484 in Mainz gedrückt wurde, das prototype aller gedrückter Herbariums, zu hersehen werde. Es steht fest dasz Jan Veldener im zelben Jahr ein Latinischer und ein Niederländischer Ausgabe herausgabte und dasz er schon früher ein Herbarium drückte wovon den terminus ad quem in 1483 geplätzt werden musz. Dieser priorität konkludiert dann auch dasz die Ehre den Prototype aller spätere in Europa herausgegebene Herbariums gedrückt zu haben, die Niederlande zukommt.

SUMMARY

The data about the incunable « Den herbarius in dyetsche » and apparent herbals constitute in the bibliography a desperate clew. The meaning of this study is not only to situate the right place of this herbarium in the writings about plants in the Netherlands, but also to fix the chronology of this work and apparent works. From this appears that the accepted opinion, that the *Herbarius latinus* from Peter Schöffer, which editio princeps was printed in 1484 at Mainz, was the prototype of all the printed herbals, must be revised. It is certain that Jan Veldener published in the same year a Latin and a Dutch edition and that he printed earlier an herbarium, finished at last in 1483. This priority concludes that the honour of having printed the prototype of all the herbals, edited later in Europe, is due to the Netherlands.

INHOUDSTAFEL

Inleiding

Pre-dodoense Nederlandse geschriften over planten

Den herbarius In dyetsche

A. *Herbarius latinus* van Peter Schöffer

B. De twee Latijnse uitgaven van *Herbarius in latino*, met Latijnse-Nederlandse onderschriften

C. De drie Nederlandse uitgaven van « Den herbarius In dyetsche »

D. Konklusie

Plantenaafbeeldingen

Verantwoording

Lijst van de gebruikte afkortingen

Inhoud

Partikel I, van de crachten der cruden, heeft 150 capittelen

Partikel II, van medicinen die ter cameren doen gaen, heeft 12 cap.

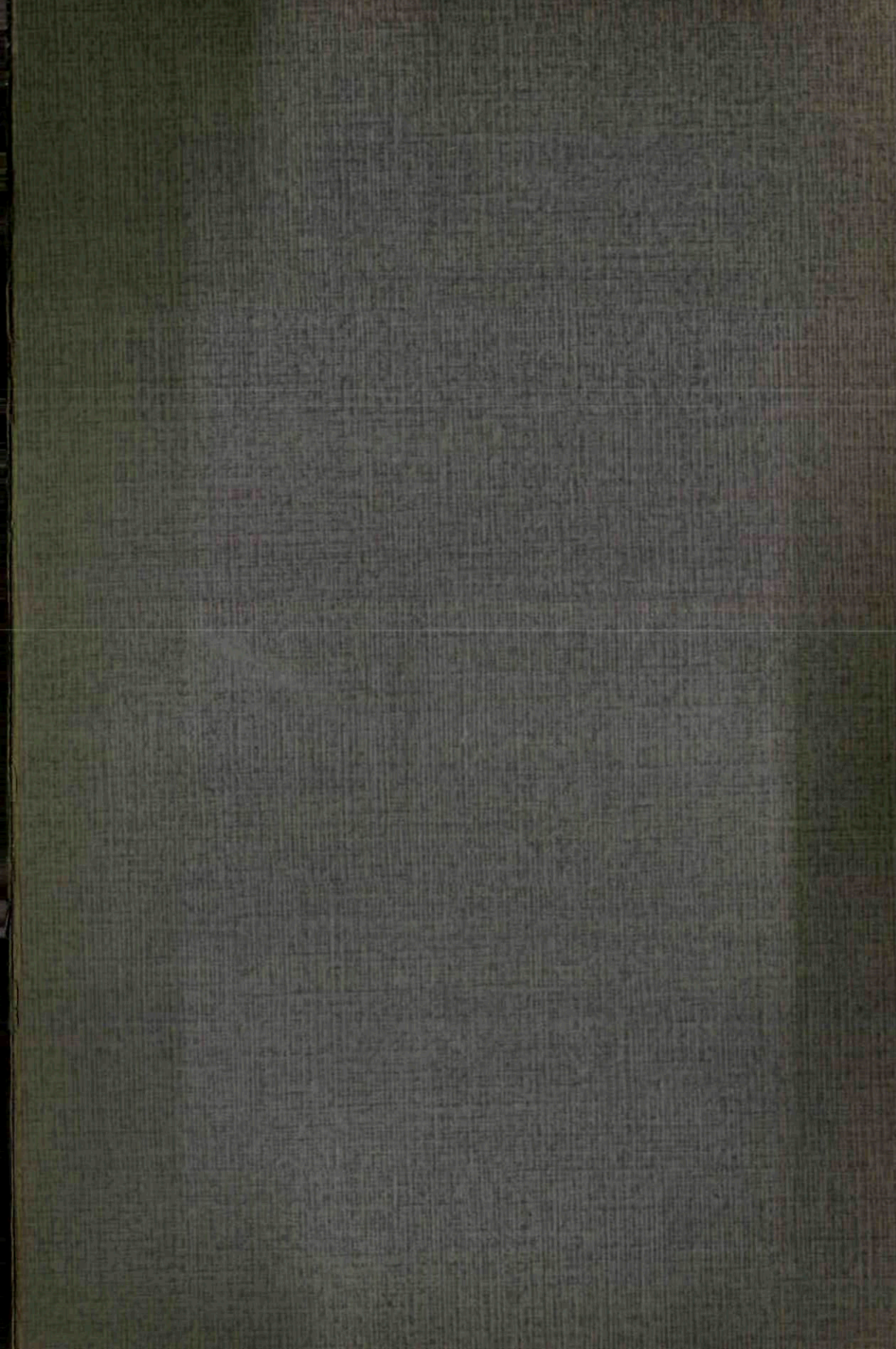
Partikel III, van specien die wel rieken, heeft 16 cap.

Partikel IV, van vruchten ende zayen, heeft 22 cap.

Partikel V, van gummen, heeft 10 cap.

Partikel VI, van sout van de minen der eerden ende van steenen, heeft 16 cap.

Partikel VII, van dieren of datter af comt, heeft 20 cap.

CERCLE BENELUX D'HISTOIRE DE LA PHARMACIE
KRING VOOR DE GESCHIEDENIS DER PHARMACIE IN BENELUX
 Opggericht 18 april 1950 — Fondé le 18 avril 1950.

Bureau / Bestuur :

Président : I. Etienne, Verviers	President
Vice-Président : E. L. Ahlrichs, Utrecht	Vice-President
Secrétaire : Dr E. Grendel, Gouda	Secretaris
Trésorier : E. G. Segers, Brussel	Penningmeester
Administrateur : Dr A. Guislain, Brussel-Bruxelles.	

Membres d'honneur / Ereleden :

Dr. P. H. Brans, Rotterdam.
 Dr. G. E. Dann, President Intern. Gesellschaft für Geschichte der Pharmazie,
 Daenische Str. 19, Kiel, Deutschland.
 Dr. Apotheker L. J. Vandewiele, Gent.
 Prof. Dr. A. E. Vitolo, Presidente del Associazione Italiana di Storia della Farmacia,
 Pisa.

Membres Bienfaiteurs / Weldoener leden :

A. P. B., Brussel-Bruxelles.
 Kon. Ned. Mij. ter bevordering der Pharmacie, 's-Gravenhage.
 Koninklijke Apothekersvereniging van Antwerpen.
 Et. Baudrihay, Verviers.
 Boots Pure Drug Company Limited, Rotterdam.
 S.A. Ciba, Bruxelles-Brussel.
 Et. Couvreur, Bruxelles-Brussel.
 Ophaco, Bruxelles-Brussel.
 S.A. Sanders, Bruxelles-Brussel.
 S.A. Sandoz, Bruxelles-Brussel.
 Specia, Bruxelles-Brussel.

Membres Donateurs / Ondersteunende leden :

N.V. Handelsmij. L. I. Akker, Rotterdam.
 N.V. Amsterdamsche Chinine Fabriek, Amsterdam.
 S.A. Biergon, Liège-Luik.
 N.V. Kon. Pharm. Fabr. v/h Brocades, Stheeman en Pharmacia, Amsterdam.
 Colès, Diegem.
 Lab. Cusi, Bruxelles-Brussel.
 Pharmacies Dawant, Bruxelles-Brussel.
 Departement Amsterdam van de K.N.M.P.
 Departement Friesland van de K.N.M.P.
 Departement Gelderland van de K.N.M.P.
 Departement 's-Gravenhage van de K.N.M.P.
 Departement Limburg van de K.N.M.P.
 Departement Noord-Brabant van de K.N.M.P.
 Departement Noord-Holland van de K.N.M.P.
 Departement Rotterdam van de K.N.M.P.
 Departement Utrecht van de K.N.M.P.
 Departement Zeeland van de K.N.M.P.
 Economie Populaire, Ciney.
 Cercle Gilkinet, Liège-Luik.
 P. Hahmes, Maastricht.
 Lab. Dr. C. Janssen, Turnhout.
 Lederle, Bruxelles-Brussel.
 Mijnhardt-Monccur, Moortsel-Antwerpen-Anvers.
 N.V. Handelsmij. Nedigepha, Amsterdam.
 N.V. Onderlinge Pharmaceutische Groothandel, Utrecht.
 Pharmacies populaires liégeoises, Liège-Luik.
 Pharmacies populaires de Seraing, Seraing.
 Pharmacies populaires, Verviers.
 C. N. Schmidt, Amsterdam.
 N.V. Dr. Willmar Schwabe, Zaandam.
 Syndicat pharmaceutique, Verviers.
 Syndicat des Pharmaciens Luxembourgeois, Luxembourg.

Cotisations / Lidmaatschap :

Membres bienfaiteurs / Weldoener leden : min. 500 fr. of / 40,—.
 Membres donateurs / Ondersteunende leden : min. 300 fr. of / 25,—.
 Membres effectifs / Gewone leden : 100 fr. of / 8,—.

CCP belge/belgische P.C.R. : Cercle Benelux 16 bd. Ad. Max, Bruxelles-Brussel no. 198 823.
 Giro : Kring voor de Geschiedenis van de Pharmacie in Benelux, Bd. Ad. Max 16, Brussel,
 no. 1457 38.